

Skutky apoštolů

OBSAH

Kniha Skutky apoštolů náleží k Lukášovu evangeliu a je druhým svazkem dějin počátků křesťanství. Lukáš patrně této knize nedal název sám – kniha Skutků začala vlastní název potřebovat, až když od ní bylo odděleno evangelium, jež bylo přiřazeno k ostatním. Autoři z druhého a třetího století přicházeli s různými návrhy: „Lukášovo memorandum“ (Tertullián) či „Skutky všech apoštolů“ (Muratoriho kánon). Jméno, které se nakonec ujalo, „Skutky apoštolů“, je prvně užito v protimarkionském prologu k Lukášovi (konec druhého století?)¹ a dále u Ireneje (*Adv. Haer.* 3.13.3).² Slovo „Skutky“ (πράξεις [*praxeis*]) označovalo ve starověku literární žánr či subžánr – nazývaly se tak knihy o velkých činech lidí či měst. Název tedy není nevhodný, neboť Skutky vyprávějí o událostech z počátků církve a většinu jich připisují apoštolům. Přesto – pokud bychom vycházeli z Lukášových vlastních důrazů – bychom měli knihu nazývat spíše „Skutky Ducha svatého“ či „Co Ježíš činil a učil“ (viz 1,1).

Ve Skutcích je Lukáš čtenáři průvodcem na intenzivním poznávacím zájezdu – procházíme s ním třemi desetiletími církevních dějin. Navštívíme Jeruzalém, Judsko, Samařsko, Sýrii, Kypr, mnohá města Malé Asie, Makedonii, Řecko a nakonec Řím. Budeme svědky nejrůznějších událostí – od kázání a zázraků po průlomy do vězení či ztroskotání na moři. Na této cestě se s námi vystřídá mnoho průvodců, z nichž dva s námi setrvají poměrně dlouho: Petr, který nás bude často provázet v Jeruzalémě, Judsku a Samařsku, a Pavel, který s námi poputuje téměř bez přestávky od Sýrie do Říma. Svou cestu můžeme dokonce rozdělit na dva větší celky – podle toho, kdo nás provází. V kapitolách 1–12 to je Petr, v kapitolách 13–28 Pavel. Oba tyto větší celky je pak možno dále rozdělit na tři části, z nichž každá je označena důležitým shrnutím. V těchto krátkých poznámkách Lukáš shrnuje řadu událostí a říká nám, že vedly k šíření Božího slova nebo růstu církve (6,7; 9,31; 12,24; 16,6; 19,20). V každé z uvedených částí se ocitáme v nové geografické či

¹ O době vzniku tohoto prologu k třetímu evangeliu, který byl chápán jakožto protimarkionský, viz F. F. Bruce, *The Book of Acts*, rev. vyd., NICNT (Grand Rapids: Eerdmans, 1988), 5, pozn. 6. Souhrn současných odborných názorů na tyto prology viz Joseph A. Fitzmyer, *The Gospel According to Luke I–IX*, AB 28 (New York: Doubleday, 1982, 39).

² Viz Frederick Fyvie Bruce, „The Acts of the Apostles: Historical Record or Theological Reconstruction?“ *ANRW* 25.3 (1985), 2571.

kulturní oblasti, do níž evangelium proniká. Lukáš tímto způsobem dosvědčuje, jak učedníci naplňovali Ježíšův příkaz, aby se apoštolové stali jeho svědky „v Jeruzalémě a v celém Judsku, Samařsku a až na sám konec země“ (1,8).³

Prolog: Základy církve a její poslání (1,1–2,41). Lukáš nejprve zasadí církev a její poslání do Ježíšových skutků a slov. Vzkříšený Ježíš připravuje apoštoly na příchod Ducha (1,4–5) a povolává je k celosvětové misii (1,8). Pak Ježíšova pozemská služba končí a Lukáš podruhé líčí, jak Ježíš vystoupil na nebesa (1,9–11; viz též L 24,50–51). Toto vyprávění je jakýmsi přechodem či pojátkem mezi evangeliem a knihou Skutků. Pak Lukáš popisuje zvolení Matěje jako náhradu za Jidáše (1,12–26), sestoupení Ducha o Letnicích (2,1–13) a první misijní kázání (2,14–41).

Církev v Jeruzalémě (2,42–6,7). Na počátku této části Lukáš shrnuje, jak žila prvotní církev v Jeruzalémě (2,42–47). Pak popisuje, jak Petr uzdravil chromého na chrámovém nádvoří (3,1–10). Tento zřejmý zázrak, který se udál před očima všech, připravuje Petrovi příležitost k dalšímu misijnímu kázání (3,13–26). Proti Petrovi se postaví Sanhedrin, nicméně Petr a Jan směle odmítají požadavek, aby přestali mluvit „ve jménu Ježíše“ (4,1–22). Církev je jako celek naplněna mocí Ducha a následuje apoštoly. Modlí se k Bohu, aby daroval příležitost ke kázání, a pak skutečně směle káže (4,23–31). Ale ani v oněch vzrušujících dnech života prvotní církve nebylo vše dokonalé. Lež manželů Ananiáše a Safiry ohledně jejich účasti na dobrovolném dávání (4,32–37) má za následek rychlý soud (5,1–11). Apoštolové slouží kázáním a uzdravováním a získávají na popularitě (5,12–16). To opět vyvolá odpor židovských představitelů. Apoštolové jsou zatčeni a přivedeni před Sanhedrin. Gamaliel, významný rabín tehdejší doby, radí k umírněnosti a apoštolové jsou propuštěni (5,17–42). Apoštolové ustanoví sedm mužů, kteří by ve společenství pečovali o rozdělování stravy, neboť sami se chtějí plně věnovat kázání Božího slova (6,1–6). Ve svém prvním shrnutí Lukáš konstatuje, že „Slovo Boží se šířilo“ (6,7).

Církev se otvírá širší obzory – Štěpán, Samařsko a Saul (6,8–9,31). Až dosud líčil Lukáš ve svém vyprávění věřící jako oddané, byť poněkud zvláštní Židy. V následující části je popsáno, jak církev začala narážet na meze tradičního judaismu. V tomto ohledu je významnou postavou Štěpán, který byl charismatickou osobností a přitahoval mnoho přívrženců. Byl křivě obviněn, že mluvil proti chrámu a proti Zákonu (6,8–15). Když ho přivedli před Sanhedrin, aby se zodpovídal ze svého učení, nastínil Štěpán ve své promluvě důležité okamžiky izraelských dějin a ukázal tak, že Boží zjevení nemůže být omezeno na jedno místo, a obvinil samotné členy Sanhedrinu, že se staví na odpor proti Duchu svatému (7,1–53). Toto

³ Rozdělení Skutků na šest částí, založené na těchto shrnujících poznámkách, si poprvé povšiml C. H. Turner, „The Chronology of the New Testament“, v *A Dictionary of the Bible*, ed. James Hastings (Edinburgh, T. & T. Clark, 1898–1904), 1.421. Mimo jiné je přejali McNeile, 97–98, a Richard Longenecker, „The Acts of the Apostles“, v *EBC* 9.234.

smělé nařčení nezůstalo bez odpovědi – Štěpán byl odsouzen k ukamenování (7,54–60).

Štěpánův radikální postoj vyvolal odpor vůči mladému křesťanskému hnutí a „všichni kromě apoštolů“ museli opustit Jeruzalém (8,1–3). Mezi těmi, kdo odešli z Jeruzaléma, byl i Filip. Ten přinesl evangelium do Samařska. Toto území severně od Judska bylo obydleno lidmi, jež většina Židů považovala za odpadlíky, ne-li za něco horšího. Když Samařané uvěřili Filipově zvěsti, vydali se Petr a Jan do Samařska, aby potvrdili, že Samařané byli vskutku přijati do Božího království (8,4–25). Filip – veden andělem – se vypravil na jih, kde se setkal s dvořanem etiopské královny, kterého přivedl k obrácení (8,26–40). Na konec nám Lukáš líčí obrácení a počátky služby muže, kterého Bůh vyvolil za průkopníka misie mezi pohany – Saula z Tarsu (9,1–30). Lukáš opět shrnuje: „A tak církev ... měla klid, vnitřně i navenek rostla, žila v báni Páně a vzrůstala počtem, protože ji Duch svatý posiloval“ (9,31).

Petr a první obrácený pohan (9,32–12,24). Tato část se soustředí na Petra a zejména na roli, kterou sehrál, aby se pohané mohli stát křesťany. Petr koná zázraky v Lyddě a v Joppe, což byla judská města severozápadně od Jeruzaléma (9,32–43). Bůh si ho pak použije, aby přivedl do církve Kornélia, pohanského římského vojáka. Bůh přivede Petra ke Kornéliovi skrze vidění a přímé příkazy Ducha (10,1–23). Petrovo kázání je v Kornéliově domě přerušeno svrchovaným Božím zásahem. Duch sestoupil na Kornélia způsobem tak zřejmým, že Petr nemohl nerozpoznat Boží jednání: Bůh skutečně přijal do své církve pohana (10,24–48).

V dalším vyprávění se ukáže, jak bylo toto jasné svědectví důležité. Petrovi se díky němu podaří přesvědčit židokřesťanské skeptiky v Jeruzalémě, že Kornélius se doopravdy obrátil (11,1–18). Jistě není bez významu, že nyní nám Lukáš vypráví o církvi v Antiochii. Jelikož místní křesťanská obec byla směsicí Židů a pohanů, bylo třeba dát těmto lidem věřícím v Ježíše nové jméno: křesťané (11,19–30). Tato část končí příběhem, jak Petr zázračně unikl z vězení (12,1–19), a zprávou o smrti Heroda Agrippy I., jenž stál na počátku pronásledování, během něhož byl Petr zatčen (12,20–23). Opět narážíme na další Lukášovo shrnutí: „A slovo Páně se šířit nepřestalo“ (12,24).

Pavel se obrací k pohanům (12,25–16,5). Lukáš se nyní obrací od Petra k Pavlovi, jenž zůstane hlavní postavou až do konce knihy. Podle Lukáše byl Pavel významný tím, že si ho Bůh použil k rozsáhlé průkopnické práci mezi pohany. Byl to Pavel, kdo přinesl evangelium až na sám konec země a kdo prokázal, že evangelium neznamená přímou hrozbu pro římskou vládu. Barnabáš uvedl Pavla do živého křesťanského společenství v Antiochii. Toto společenství pak na pokyn Ducha vyslalo Pavla spolu s Barnabášem a Janem Markem na jejich první misijní cestu (12,25–13,3). Cesta je přivedla nejprve do Barnabášovy domoviny – na Kypr, kde se obrátil významný římský představitel (13,4–12). Misionářská skupina se pak vypraví na jižní pobřeží Malé Asie a rychle postupuje do vnitrozemí, do důležitého města – Antiochie Pisidské. Pavel pronáší evangelizační kázání v místní synagoze.

Lukáš toto kázání shrnuje, a tak se díky němu dozvídáme, jak Pavel kázal židovskému posluchačstvu (13,13–43). Zde se poprvé odehraje to, co se stane typickým scénářem: většina Židů evangelium odmítne, načež se Pavel se svými společníky obrátí přímo k pohanům. Poté následuje pronásledování ze strany Židů, jež celou skupinu přinutí pokračovat v cestě (13,44–52).

Pavel putuje se svými druhy do Ikonía (14,1–7) a pak do Lystry, kde je kameňován (14,8–20). Odtud pokračují do Derbe. Ve všech zmíněných městech zakládají křesťanské obce. Na zpáteční cestě k pobřeží posilují a povzbuzují nové věřící (14,21–28). Když se vrátí do Antiochie, vznikne ohledně jejich působení mezi pohaný ostrý spor. Do Jeruzaléma je svolán sněm, jenž má celou otázku projednat. Tento sněm se usnesl, že pohané, kteří přijali evangelium, nemusí bezezbytku dodržovat předpisy Mojžíšova zákona. Toto zásadní rozhodnutí ovlivní další vývoj církve a umožní její další růst (15,1–29). S touto dobrou zprávou se Pavel a Barnabáš vracejí do Antiochie a začnou plánovat novou misijní výpravu. Nejsou ale schopni se dohodnout, zda s sebou vzít Jana Marka, jenž je na jejich první misijní cestě předčasně opustil a vrátil se domů. Dojde k roztržce – Barnabáš s sebou vezme Marka zpět na Kypr, zatímco Pavel putuje se Silasem po souši do Sýrie, Kilíkie a do obcí, které založili na první misijní cestě (15,30–41). Zde Pavel získá pro misii Timotea (16,1–4). Lukáš opět uzavírá: „A tak se církev upevňovala ve víře a počet bratří rostl každým dnem“ (16,5).

Další pronikání do pohanského světa (16,6–19,20). Je poněkud zvláštní, že na tomto místě se v Lukášově vyprávění dostáváme k významnému předělu. Lukáš se pečlivě snaží prokázat, že Boží Duch vedl Pavla krok za krokem, aby přinesl evangelium do Makedonie (16,6–10). Naznačuje, že se dostáváme do rozhodujícího období (poprvé se zde objevuje pasáž psaná v 1. osobě množného čísla – viz v. 10). První zastávkou jsou Filipy – římská vojenská kolonie na makedonském území. Po vyhnání věšteckého ducha skončí Pavel se Silasem ve vězení. Jsou z něj zázračným způsobem vyvedeni (podobně jako kdysi Petr – jedná se o jednu z mnoha paralel mezi Petrem a Pavlem, jež Lukáš zmiňuje). Pavel využije svého římského občanství, aby dosáhl propuštění (16,16–40). Odtud Pavel a Silas putují do Tesaloniky. Pronásledování je přinutí, aby v noci uprchli do poměrně nevýznamného městečka – do Beroje (17,1–9). I zde se ovšem dostávají do potíží, v jejichž důsledku je Pavel vyslán do Athén (17,10–15).

Zde nám Lukáš předkládá druhý příklad Pavlova kázání. Tentokrát Pavel osloví vzdělané, skeptické, pohanské posluchačstvo na tzv. Areopágu v Athénách (17,16–34). Výsledek Pavlova působení v tomto městě byl skrovný, a proto se vydává přes úzkou Korintskou šíji do stejnojmenného města – nejvýznamnějšího města Peloponéského poloostrova. Zde se zdrží půl druhého roku – káže, obhajuje se před římským úředníkem Galliem a získá pro dílo evangelia židovský pár z Říma – Priscillu a Akvilu (18,1–17). Ve třech pak putují do Efezu, kde Pavel tento manželský pár opustí a sám pokračuje do Césareje, Antiochie a církevních obcí v jižní části Malé Asie (18,18–23). Mezitím Priscilla a Akvila v Efezu upevní ve víře nadaného mladíka z Alexandrie – Apolla (18,24–28). Pak se Pavel do Efezu vrátí a zdrží se tam dva a půl roku. Je nám dáno nahlédnout, jak Pavel přivede

k obrácení několik učedníků Jana Křtitele (19,1–7), káže v synagoze a posléze v přednáškové síni (19,8–10), koná zázraky (19,11–12) a bojuje se silným démonickým zatížením, jímž bylo toto město proslulé (19,13–19). Lukáš nám sděluje: „Tak Pánovo slovo mocně rostlo a sílilo“ (19,20).

Na cestě do Říma (19,21–28,31). Opět můžeme mít pocit, že vložit na toto místo, kdy Pavel pobývá v Efezu, významný předěl, je poněkud umělé. Tento předěl je dán Lukášovou zmínkou o tom, že se Pavel rozhodl dojít až do Říma (19,21–22). Od této chvíle je Lukášovo vyprávění určováno tímto Pavlovým záměrem. Cesta do Říma je ale složitá. Z Efezu Pavel odejde, až když ho k tomu přinutí vážné nepokoje (19,23–41). Pavel znovu navštíví církve v Makedonii a Řecku a pak se rozhodne odejít toutéž cestou do Judska, neboť se dověděl, že mu ukládají o život (20,1–6). Na zpáteční cestě se zastaví v Troadě, kde opět káže, a posléze v Milétu, kde se setká se staršími efezské církve (20,7–38). Do Jeruzaléma se pak dostane přes Týr a Césareju – cestou se mu dostane varování, že ho v Jeruzalémě čeká zatčení (21,1–16). Varování se vskutku brzy naplní.

Pavel je ochoten „vyvěsit svou židovskou vlajku“ kvůli jeruzalémským židokřesťanům a zaplatí za očistné obřady v chrámě a sám se těchto obřadů rovněž účastní. Toto rozhodnutí se ale obrátí proti němu (21,17–26). Někteří Židé jsou přesvědčeni, že Pavel do chrámu přivedl pohany. Dojde k nepokojům, do nichž zasáhnou Římané (21,27–36). Pavel je zatčen, ale než ho odvedou, je mu povoleno promluvit k lidu (21,37–22,22). Opět využije toho, že je římským občanem – je mu dovoleno přednést svůj případ před židovským Sanhedrinem (22,30–23,10). Pán Pavla ujistí, že se dožije chvíle, kdy o něm vydá svědectví v Římě (23,11), přestože se Židé spikli, aby ho sprovedli ze světa (23,12–15). Římané kvůli této hrozbě Pavla přemístí do Césareje, kde se opět hájí – tentokrát před římským místodržitelem Felixem (23,16–24,27). Dva roky pak Pavel tráví v césarejském žaláři. Když Felixe vystřídá Festus, Pavel se rozhodne vše uspišit tím, že se odvolá k císaři (25,1–12). Ještě než odjede, hájí se znovu – tentokrát před Festem a jeho hosty, králem Agrippou II. a jeho sestrou Bereniké (25,13–26,32). Poté je odeslán do Říma. Plavba je přerušena prudkou bouří, kvůli níž se Pavel se svým doprovodem ocitne na Maltě, kde stráví tři měsíce (27,1–28,10). Nakonec se dostane do Říma, kde je mu dovoleno pobývat pod dohledem stráží ve vlastním domě, v němž může bez omezení hlásat evangelium (28,11–31). Lukášovo pojednání o šíření evangelia končí zprávou, že Pavel pobýval v Římě dva roky v domácím vězení.

AUTOR

Tradiční pojetí

Přísně vzato jsou jak Lukášovo evangelium, tak Skutky anonymní. Z předmluvy k Lukášovi, která je zřejmě míněna jako předmluva k evangeliu i ke Skutkům apoštolů, můžeme usoudit, že autor dosáhl dobrého vzdělání (L 1,1–4 je sepsán v dobré literární řečtině), že nepatřil k prvním apoštolům či učedníkům Kristovým (píše o věcech, jež „nám ... předali ti, kteří byli od počátku očitými svědky

a služebníky Slova“), nicméně byl to někdo, kdo byl účastníkem alespoň některých událostí, o nichž vypráví („které se *mezi námi* naplnily“).⁴ Autor zná Starý zákon v řecké, septuagintní verzi, má vynikající znalosti politické a sociální situace v polovině prvního století a vysoké mínění o apoštolu Pavlovi.

Dále můžeme o autorovi něco vyvodit z částí psaných v první osobě množného čísla. V celkem čtyřech oddílech přechází autor z obvyklého vyprávění ve třetí osobě množného čísla do osoby první. Všimněte si počátku prvního z těchto oddílů: „Prošli tedy (= Pavel, Silas a Timoteus) Mysií a přišli k moři do Troady. Tam měl Pavel v noci vidění: Stanul před ním jakýsi Makedonec a velmi ho prosil: ‚Přeplav se do Makedonie a pomoz nám!‘ Po tomto Pavlově vidění jsme se bez váhání chystali na cestu do Makedonie, protože jsme usoudili, že nás volá Bůh, abychom tam kázali evangelium“ (16,8–10). Autor pokračuje v 1. osobě množného čísla do 16,17 a pak se k tomuto stylu vrací v 20,5–15; 21,1–18 a 27,1–28,16. Je přirozené usoudit, že autor byl přítomen událostem, jež popisuje, a že si vedl deník či itinerář, který později do knihy Skutků začlenil. Je-li tomu tak, autor doprovázel Pavla na cestě z Troady do Filip a při počáteční evangelizaci ve Filipech během první misijní cesty (16,10–17). Když Pavel procházel Filipami na konci své třetí misijní cesty, opět se k němu připojil a šel s ním nejprve do Milétu a později z Milétu do Jeruzaléma (20,5–15; 21,1–18). Později byl s Pavlem na jeho cestě do Říma (27,1–28,16).

Autorem nemohl být žádný z Pavlových společníků, kteří jsou v tomto spise zmiňováni. Dále: Jelikož autor doprovázel Pavla do Říma a byl s ním pravděpodobně během jeho dvouletého domácího vězení, očekávali bychom, že ho Pavel zmíní v epištolách, které v tomto období napsal: Koloským, Filemonovi, Efezským a snad i Filipským.⁵ V zmíněných epištolách jsou jmenováni tito Pavlovi druhové: Marek, Ježíš Justus, Epafras, Démas, Lukáš, Tychikos, Timoteus, Aristarchos a Epafroditos. Toto uvažování ovšem nemusí být bezchybné – autor Skutků mohl Pavla po příchodu do Říma opustit nebo ho Pavel ve svých listech nemusel jmenovat, nicméně uvedení Lukáše je výmluvné. Až sem nás tedy přivádí vnitřní svědectví Lukášova evangelia a Skutků.⁶

V tomto bodě se obrátíme k vnějšímu svědectví, jež ze seznamu možných kandidátů vyčleňuje Lukáše. Tradice, že Lukáš je autorem třetího evangelia a Skutků, je raná a nebyla zpochybňována. Jejimi svědky jsou Muratoriho kánon (cca

⁴ Více podrobností o prologu viz výše v 5. kapitole oddíl „Autor“.

⁵ Předpokládáme, že Pavel napsal epištoly Koloským, Filemonovi, Efezským a Filipským (v tomto posledním případě si ovšem zcela jisti nejsme) během svého římského věznění. Zdůvodnění najdete v příslušných kapitolách.

⁶ Rendel Harris vyslovil hypotézu, že původní západní text Sk 20,13 zněl: „Ale já, Lukáš, a ti, kdo byli se mnou, jsme se nalodili.“ Pokud by to bylo pravda, měli bychom svědectví o Lukášově autorství zhruba z roku 120 (srov. F. F. Bruce, *The Acts of the Apostles: The Greek Text with Introduction and Commentary*, 2. vyd. [Grand Rapids: Eerdmans, 1952], 5).

180–200?),⁷ Irenej (*Adv. Haer.* 3.1; 3.14.1–4), protimarkionský prolog (konec druhého století), Klement Alexandrijský (*Strom.* 5.12), Tertulián (*Adv. Marc.* 4.2) a Eusebius (*H. E.* 3.4; 3.24.15).⁸ Lukášovo autorství evangelia a Skutků nebylo zpochybňováno až do doby, kdy se objevily kritické přístupy k Novému zákonu, tedy do konce 18. století. Od té doby se zpochybňování tradice velice rozšířilo. Nyní budeme zkoumat důvody těchto pochybností.

Argumenty proti tradici

Vnější důkazy. Kritici tradice zpochybňují věrohodnost svědectví rané církve. Tvrdí, že raní křesťané si vymysleli celou řadu smyšlených teorií o původu novozákonních knih. Kromě toho se v literatuře stále znova ozývá myšlenka, že sama tradice je vlastně odvozena pouze z Nového zákona a nemá žádnou nezávislou historickou hodnotu.⁹ Při rozboru vnitřních důkazů jsme ale viděli, že Nový zákon neobsahuje dostatek údajů, abychom na jejich základě mohli tvrdit, že Skutky napsal právě Lukáš. Fitzmyer oprávněně kritizuje myšlenku, že vnější důkazy je třeba odmítnout, protože se opírají o představy prvotních křesťanů. „Je možné, že tak uvažoval nějaký jednotlivec – či několik jednotlivců – v druhém století. Je však těžké přijmout, že jediným základem nezpochybňované a jednoznačné tradice jsou dedukce z Nového zákona samotného.“¹⁰ Svědectví rané církve má svou důležitost – zvláště pokud nejde s proudem a označuje za autora člověka, který nebyl apoštol.

Části Skutků psané v 1. osobě množného čísla. Tradiční argument (zmiňovaný výše) říká, že pasáže psané v první osobě svědčí o přítomnosti autora Skutků. Někteří lidé jsou přesvědčeni, že autor vychází z itineráře či cestovního záznamu, který si sám v první osobě psal v době příslušných událostí, a že tyto své poznámky zapracoval do svého spisu. Jiní soudí, že první osobu zvolil až při samotném psaní. V každém případě se pasáže psané v první osobě zdají ukazovat na autora knihy.

Objevila se dvě vysvětlení, která by tento fakt, svědčící o autorovi, znehodnotila. Podle první hypotézy autor do svého vyprávění zařadil pramen, který psal někdo jiný – a ten jej psal v první osobě.¹¹ Proč by však autor svůj pramen neupravil? Kritici této hypotézy stále znovu upozorňují, že Lukáš své prameny důsledně upravoval a všemu, co napsal, vtiskl svůj vlastní styl. Nadto Harnack prokázal, že

⁷ K datování Muratorioho kánonu viz 4. kapitola, pozn. 7.

⁸ Viz důkladný a podrobný rozbor tradice u C. K. Barretta, *A Critical and Exegetical Commentary on the Acts of the Apostles*, 2 sv., ICC (Edinburgh: T. & T. Clark, 1994, 1998), 1.30–48.

⁹ Viz např. Gerhard Schneider, *Die Apostelgeschichte*, HZKNT (Freiburg: Herder, 1980–82), 1.108–110.

¹⁰ Fitzmyer, *Luke I–IX*, 41.

¹¹ Např. Barrett, *The Acts of the Apostles*, 2.xxv–xxx; Stanley E. Porter, *The Paul of Acts*, WUNT 115 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1999), 10–42; Kümmel, 184.

styl pasáží psaných v první osobě se nijak neliší od stylu sousedících oddílů.¹² Proč by tedy nechal několik pasáží v první osobě množného čísla – zvláště když by tím mohl vyvolat nedorozumění?

Druhé vysvětlení je, že autor použil první osobu množného čísla jako stylistický prostředek, přičemž šlo o záležitost rétorickou, nikoli historickou.¹³ Existuje ale málo důkazů pro podobné rétorické užití první osoby množného čísla. Rovněž není vysvětleno, proč by autor tohoto stylistického prostředku použil právě v zmíněných oddílech.¹⁴ Žádný pokus vysvětlit použití první osoby v těchto čtyřech oddílech něčím jiným než autorovou přítomností se nezdařil.

Skutky a Pavel. První dva body nebyly ani tak argumenty proti tradičnímu pojetí autorství, jako spíše snaha přizpůsobit dostupné údaje názoru, že Skutky nepsal Lukáš. V současnosti ale mnozí badatelé docházejí k závěru, že Lukáš nemohl být autorem Skutků kvůli tomu, jak je v nich vyličen apoštol Pavel. V mnoha významných bodech podle nich „historického Pavla“ zkreslují. Toto zkreslení je údajně natolik závažné, že je nemožné, aby něco takového bylo dílem Pavlova blízkého spolupracovníka. Údajná zkreslení jsou dvojího druhu: historická a teologická.

Jedním z nejčastěji uváděných rozporů je nesoulad mezi Skutky a Pavlem v otázce, kolikrát apoštol navštívil Jeruzalém. Tato věc se ale dá věrohodně vysvětlit, jak ukážeme na konci této kapitoly. Dalším historickým rozporem je prý Pavlovo tvrzení ve Skutcích, že vzdělání nabyt v Jeruzalémě (22,3), neboť ve svých epistolách se Pavel o ničem takovém nezmiňuje. Jenže Skutky a epístoly sloužily zcela odlišným účelům, což tuto věc uspokojivě vysvětluje. O své minulosti píše Pavel v epistolách jen velmi málo; proto by nás nemělo překvapovat, nezmiňuje-li věci, které uvádí Lukáš.

Mnohem závažnější jsou údajné rozpory teologické. Philipp Vielhauer ve svém eseji,¹⁵ který se stal již klasickým pojednáním o této otázce, uvádí čtyři hlavní oblasti, v nichž se liší Pavel Skutků od Pavla epístol.

1. Ve své řeči na Areopágu (Sk 17) Pavel hojně využívá stoické představy o Bohu, světě a vztahu lidských bytostí k Bohu – pěstuje tedy přirozenou teologii. Příroda a svět podle Pavla již svým uspořádáním připravují cestu evangeliu. Podle epístol se však Pavel, jak vyplývá z Římanům 1, domníval, že to, co Bůh lidem odhalil, má pouze negativní účel: potvrzuje, že lidé nesou zodpovědnost za své hříchy.

2. Pavel Skutků je zcela loajální vůči Zákonu – souhlasil, aby se křesťané pohanského původu podrobili rituálním požadavkům (15,22–35), nechal obřezat Ti-

¹² Adolf von Harnack, *The Date of the Acts and of the Synoptic Gospels* (New York: Putnam, 1911), 1–89.

¹³ Vernon K. Robbins, „The We-Passages in Acts and Ancient Sea Voyages“, *BR* 20 (1975), 5–18.

¹⁴ Porter nenachází v starověké literatuře žádné průkazné podobnosti k oddílům psaným v 1. osobě (*The Paul of Acts*, 10–42); viz též Colin J. Hemer, *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, WUNT 49 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1989), 316–321.

¹⁵ Philipp Vielhauer, „On the ‚Paulinism‘ of Acts“, v *Studies in Luke-Acts*, ed. Leander E. Keck a J. Louis Martyn (Nashville: Abingdon, 1966), 33–50.

motea, jehož otcem byl pohan (16,3), sám o sobě tvrdil, že je věrný farizeus (23,6), a dokonce jde tak daleko, že se účastní židovských očistných obřadů v jeruzalémském chrámě (21,17–26). Z epistol si můžeme o Pavlovi udělat obrázek zcela jiný. Pavel tvrdil, že křesťané by neměli ostatním vnucovat dodržování obřadních předpisů (1K 8–10, Ko 2). Galatským napsal, že pokud se dají obřezat, oddílnou se tím od Krista (Ga 5,2–4). Svůj farizejský původ viděl za pouhý „odpad“, jehož je třeba se zbavit (Fp 3,5–8), a často a hlasitě prohlašoval, že křesťané již nejsou „pod Zákonem“.

3. Pavel ve Skutcích neklade důraz na spojení s Kristem a na výkupné působení Kristovy smrti, jež je tak významné pro Pavla epistol.

4. Pavlovo kázání ve Skutcích postrádá eschatologický rozměr. Chybí důraz na naplnění v Kristu, očekávané v brzké budoucnosti, jež je tak typické pro „autentického Pavla“. S absencí eschatologického napětí kontrastuje péče o řádnou správu církevních obcí, kterou můžeme pozorovat u Pavla Skutků (např. během první misijní cesty spolu s Barnabášem velmi rychle ustanovují starší v nově založených církvích [14,23]). Proti tomu stojí Pavel epistol, jemuž jde o to, aby v církvích vládl Duch se svrchovanou svobodou (1K 12).

Pokud bychom měli na všechny tyto námitky podat vyčerpávající odpověď, vyžadovalo by to speciální monografii jak o teologii Pavlově, tak o teologii Skutků. Zde se spokojíme s několika poznámkami ke každému z uvedených bodů a s několika poznámkami obecnými.

Skutky 17 a Římanům 1 jistě zaujímají k přirozené teologii odlišné postoje. Jsou to však postoje skutečně protichůdné? Nemohl Pavel, který napsal Římanům 1, použít co nejvíce styčných bodů s kulturou vzdělaných pohanů v Athénách, aby tím získal společnou půdu, jež by mu pak umožnila zvěstovat evangelium? V teologii Římanům 1 není nic, co by takový krok znemožňovalo. V Římanům 1 Pavel učí, že konečný výsledek přirozeného zjevení je *sám o sobě* čistě negativní: Nemůže lidi spasit; vede pouze k jejich odsouzení. Ale Pavel ve Skutcích 17 nikde neříká, že poznání „neznámého boha“ přináší spásu – ta přichází pouze skrze pokání a víru v Boha, jenž se zjevil skrze vzkříšení Ježíše Krista (viz v. 30). Kromě toho bychom měli na tuto Pavlovu řeč nahlížet spíše jako na přípravu k evangelizaci než jako na kázání samotného evangelia. Text naznačuje, že když Pavel zmínil vzkříšení, musel své kázání předčasně ukončit.¹⁶

K otázce Zákona je třeba poznamenat následující. Za prvé, Pavlovo pojetí Zákona, jak se s ním setkáváme v epistolách, bylo často karikováno a líčeno jako negativnější, než ve skutečnosti je. Nyní probíhá důkladná revize pohledu na Pavlovo učení o Zákoně. Mnohé z této revize zachází příliš do opačného extrému, celkově je nám ovšem tato revize varováním, abychom nepřijímali nevyvážený pohled na Pavlův vztah k Zákonu. Druhá poznámka je závažnější: Pavlovo jedná-

¹⁶ Bertil Gärtner se ve své knize *The Areopagus Speech and Natural Revelation*, ASNU 21 (Uppsala: Gleerup, 1955), staví příznivěji k možnosti, že toto Pavlovo kázání je autentické.

ní, jak je popsáno ve Skutcích, není v žádném případě neslučitelné se standardním chápáním jeho učení o Zákoně. Pavlův souhlas s rozhodnutím apoštolského sněmu – toto rozhodnutí se pravděpodobně týkalo obcí, které tvořili jak židokřesťané, tak křesťané nežidovského původu – odpovídá jeho zásadě, že křesťan by neměl být druhým lidem kamenem úrazu (viz 1K 8–10 a Ř 14,1–15,13). Timoteus, jenž byl díky matce podle Zákona žid, byl obřezán nikoli proto, aby se mohl stát součástí Božího lidu (o tuto věc šlo v Galácii), ale aby mohl účinně uskutečňovat své poslání. To nijak neodporuje Pavlovu tvrzení, že na obřízce nezáleží (Ga 6,15). Když se Pavel hlásil ke svému farizejství, pak z kontextu vyplývá, že se hlásil ke své víře ve vzkříšení v protikladu k saducejskému odmítání tohoto učení. Konečně Pavlova ochota zúčastnit se očistných rituálů odpovídá jím vyjádřené ochotě být všechno všem (1K 9,19–22). V Pavlových dopisech není nic, co by nasvědčovalo, že Pavel účast na židovských rituálech odmítal – pokud nebyly vnucovány jako věc nutná ke spásu nebo pokud se nestávaly překážkou pro jiné věřící.¹⁷

Některé výrazné christologické a eschatologické motivy ve Skutcích opravdu najdeme. Může to však být dáno tím, že Pavlova kázání zaznamenaná ve Skutcích jsou čistě evangelizační, a některé z chybějících motivů bychom v tomto kontextu ani neočekávali. Nadto obraz Pavla epištol, který Vielhauer a další kladou do protikladu s Pavlem Skutků, je sám o sobě zkreslený a chybí mu vyváženost. Popřením autorství listu Efezským a pastorálních epištol (dle našeho názoru neprávem) tito badatelé odstraňují podstatnou a výraznou část Pavlova učení. Začleníme-li toto učení do celkového obrazu Pavla, Pavel epištol se Pavlovi Skutků výrazně přiblíží.

Pavel epištol je zkreslován i jinými způsoby. Ulrich Wilckens upozornil, že mnozí z těch, podle nichž je mezi Pavlem epištol a Pavlem Skutků hluboká propast, tuto propast vidí, protože jim jde o existencialistickou interpretaci Pavla.¹⁸ Toto zúžené a zkreslené chápání Pavla vytváří onu distanci vůči Pavlovi Skutků.

Vzdálenost mezi Pavlem Skutků a Pavlem epištol, o níž mnozí hovoří, je ve skutečnosti vzdáleností mezi karikaturou domněle autentického Pavla a jednostranným chápáním Pavla Skutků. Určitá odlišnost zde opravdu je, není však větší než rozdíl mezi autoportrétem a portrétem, který pořídil přítel za určitým účelem.¹⁹

Závěr

Prokázali jsme, že neexistuje přesvědčivý důvod, proč by autorem Skutků nemohl být Pavlův průvodce. Oddíly v první osobě množného čísla tomu nasvědčují. Pr-

¹⁷ K obsahu tohoto odstavce viz zvl. Richard N. Longenecker, *Paul, Apostle of Liberty*, dotisk (Grand Rapids: Baker, 1976), 245–263.

¹⁸ Ulrich Wilckens, „Interpreting Luke-Acts in a Period of Existentialist Theology“, v *Studies in Luke-Acts*, 60–83.

¹⁹ Tuto analogii použil F. F. Bruce ve své knize *Paul: Apostle of the Heart Set Free* (Grand Rapids: Eerdmans, 1977), 17. Dále viz jeho článek „Is the Paul of Acts the Real Paul?“ *BJRL* 58 (1975–76): 282–305 a zvl. Porter, *The Paul of Acts* (shrnutí na str. 205–206).

votní církev byla jednomyslná v přesvědčení, že tímto průvodcem nebyl nikdo jiný než Lukáš, „milovaný lékař“. Máme tedy dobrý důvod domnívat se, že autorem Skutků je lékař Lukáš.

O jeho původu nevíme téměř nic. Z Koloským 4,10–14 vyplývá, že byl pohan-ského původu, neboť Pavel ho nejmenuje mezi svými židovskými spolupracovníky. Několik novozákoníků se domnívá, že Lukáš patřil k „bohobojným“ – tedy k pohanům, kteří se přimkli k judaismu, aniž by se naplno stali židy.²⁰ Z prologu evangelia vyplývá, že nebyl Ježíšovým následovníkem od samotného počátku. William Ramsay vyslovil domněnku, zda Lukáš nebyl oním Makedoncem, jenž se zjevil Pavlovi ve vidění (Sk 16,9).²¹ Jiní na základě paralel mezi Skutky a římskými dokumenty tvrdili, že Lukáš mohl pocházet z Říma.²² Nejstarší a nejuznávanější tradice však Lukáše spojuje se syrskou Antiochií.²³ Někteří učenci se kloní k názoru, že tato tradice je pravděpodobně autentická.²⁴ Přesvědčivé důkazy ovšem chybí. Spokojme se s konstatováním, že o Lukášově původu mnoho nevíme.

DOBA SEPSÁNÍ

Rozmezí navržených časových údajů zahrnuje téměř celé jedno století – od roku 62, kdy se odehrála poslední událost, jež je v knize popisována, po polovinu druhého století, kdy se setkáváme s prvním jasným odkazem na Skutky.²⁵ Většina badatelů klade Skutky do jednoho ze tří časových úseků: 62–70, 80–95 a 115–130.

Datování do druhého století

Toto datování Skutků je spojeno s tübingskou školou s řadou podobně smýšlejších badatelů z této slavné německé univerzity. Nejznámějším členem této skupiny byl F. C. Baur. Tito badatelé přisuzovali Skutkům určité teologické směřování – touhu smířit dvě proti sobě stojící strany prvotních křesťanů: stranu židovsko-křesťanskou, v jejímž čele stál Petr, a stranu křesťanů z pohanů, jejímž představitelem byl Pavel. Autor Skutků se snaží zmírnit rozpory mezi nimi, a proto dělá Petra pohanštějšího a Pavla židovštějšího, než ve skutečnosti byli. Připravuje tak cestu jakémusi střednímu proudu, který je možno nazvat „starou katolickou církví“.

²⁰ Např. Darrell Bock, *Luke, vol 1:1:1–9:50*, BECNT (Grand Rapids: Baker, 1994), 5–7; Jacob Jervell, *Die Apostelgeschichte*, KEK (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998), 79–84.

²¹ William Ramsay, *St. Paul, the Traveller and the Roman Citizen* (London: Hodder & Stoughton, 1897), 200–205.

²² F. J. Foakes Jackson a Kirsopp Lake, ed., *The Beginnings of Christianity*, 5 sv. (London: Macmillan, 1920–33), v „The Internal Evidence of Acts“, 2.200–204.

²³ Protimarkonský prolog k Lukášovu evangeliu (konec druhého století); Eusebius, *H. E.* 3.4; Jeroným, *De vir. ill.* 7. Západní text Skutků možná tuto tradici bezděky potvrzuje tím, že v něm se první osoba plurálu objevuje již ve Sk 11,28, tedy v epizodě, jež se odehrává v Antiochii.

²⁴ Např. Zahn 3.2–3 a Fitzmyer, *Luke I–IX*, 45–47.

²⁵ V Justinově *Apologii* 1.50.12 (viz Ernst Haenchen, *The Acts of the Apostles: A Commentary* [Philadelphia: Westminster, 1971], 3–8).

ví“. K tomuto pokusu o smíření mohlo dojít, až když obě strany ztratily počáteční zápal – proto tübingenská škola datuje Skutky do poloviny druhého století.²⁶

I když se stále ještě můžeme setkat s pozůstatky tohoto přístupu, tübingenská interpretace raných křesťanských dějin – i role, kterou v nich hraje kniha Skutků – již své stoupence nemá. Učenci jako J. B. Lightfoot prokázali, že apoštolští otcové konce prvního století neznali stranickost a polemičnost, kterou Baur a jeho žáci tomuto období církevních dějin připisovali. Tübingenský přístup byl sice působivou ideologickou syntézou, postrádal však jakoukoli historickou oporu. Přesto se i dnes najdou lidé, kteří Skutky datují do druhého století. Jedním z důvodů je přesvědčení, že autor Skutků znal *Židovské starožitnosti* Josepha Flavie (sepsané kolem roku 94).²⁷ Je však velice nepravděpodobné, že by Skutky byly na Josephovi závislé.²⁸ J. C. O'Neill datuje Skutky do let 115–130 na základě paralel s *1. Klementovou*, pastorálními epištolami a zvláště Justinem.²⁹ Ale O'Neillovy paralely jsou jednak pochybné, jednak se dají vyložit i jinak. Dnes si málokterý badatel myslí, že Skutky pocházejí až z druhého století.

Datování do let 80–95

V současné době se většina badatelů zastává datování Skutků do osmdesátých let či o něco později.³⁰ Skutky nemohly být napsány dříve, neboť Lukáš je sepsal až několik let po svém prvním díle, tedy po evangeliu,³¹ které nelze datovat před rok 70. Skutky lze ale těžko datovat do doby pozdější než rok 95 – na to vykazují příliš optimistický pohled na římskou vládu. Těžko takový pohled předpokládat po Domiciánově pronásledování v polovině devadesátých let. Kromě toho autor zřejmě nezná sbírku Pavlových dopisů, která byla již koncem devadesátých let k dispozici.

Žádný z těchto argumentů však není zcela průkazný. Datování Lukášova evangelia do doby po roce 70 stojí a padá s dvěma předpoklady, totiž že v evangeliu se odrážejí události spojené s dobytím Jeruzaléma Římany v roce 70 a že Markovo evangelium, které měl Lukáš patrně k dispozici, vzniklo v druhé polovině šedesátých let. Tyto předpoklady jsou ale mylné (viz výše oddíl „Doba sepsání“ v 5. kapitole a níže stejnojmenný oddíl v 9. kapitole). Skutky apoštolů se o Pavlových listech nezmiňují a autor je patrně při psaní svého spisu nepoužil. To je však dáno

²⁶ K tomuto přístupu ke Skutkům viz W. Ward Gasque, *A History of the Criticism of the Acts of the Apostles*, BGBE 17 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1975), 21–54.

²⁷ Např. F. C. Burkitt, *The Gospel History and Its Transmission*, 3. vyd. (Edinburgh: T. & T. Clark, 1911), 105–110.

²⁸ Přesvědčivě bylo doloženo v Zahn, 3.94–100; a Bruce, *The Acts of the Apostles: The Greek Text*, 24–25.

²⁹ J. C. O'Neill, *The Theology of Acts in Its Historical Setting* (London: SPCK, 1961).

³⁰ Např. Kümmel, 185–87; Schneider, *Apostelgeschichte*, 1.118–121; Joseph A. Fitzmyer, *The Acts of the Apostles: A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 31 (New York: Doubleday, 1998), 51–55.

³¹ Několik badatelů vyslovilo názor, že Skutky byly sepsány až po prvním vydání Lukášova evangelia, které nazývají *Proto-Lukášem*. Tato hypotéza má však mnoho záporů.

spíše tím, že Skutky jsou ranější, nikoli pozdní, nebo případně tím, že Lukáš z hlediska svého záměru nepovažoval za nutné Pavlovy epístoly zmínit. Co se týče postoje Říma k církvi, jsou Skutky spíše optimistické. Z toho by se ovšem dalo usuzovat, že Skutky vznikly ještě před nechvalně proslulým pronásledováním římských křesťanů za císaře Neronu v letech 64–65. Argumenty pro datování Skutků do doby po roce 80 nejsou přesvědčivé. Pokud ale byly Skutky sepsány v prvním století, pak vše nasvědčuje tomu, že to bylo spíše záhy – někdy v první polovině šedesátých let.

Datování před rok 70

Není jednoduché dospět při datování novozákonních spisů k pevnému datu. Spolehlivých dat je poskrovnu, mnohé argumenty se navzájem vylučují nebo jsou natolik subjektivní, že je lze použít jen pro potvrzení datování, jehož bylo dosaženo na jiném základě. Poměrně významná skupina badatelů je přesvědčena, že kniha Skutků obsahuje určitý důkaz, na jehož základě je možno ji datovat poměrně přesně. Tím důkazem je její náhlý závěr.

Skutky končí zprávou o tom, že Pavel strávil dva roky v domácím vězení v Římě. Tento konec nevyznívá příliš přesvědčivě. Nejlepším vysvětlením, proč kniha končí takto, patrně je, že Lukáš považoval za nutné knihu zveřejnit právě v tomto bodě. Vždyť konec konců věnoval osm kapitol detailnímu popisu Pavlových soudních jednání. Je pravděpodobné, že by nechal jen tak pro nic za nic čtenáře v napětí, jak Pavlův soud nakonec dopadl? Je téměř jisté, že po těchto dvou letech Pavel nebyl popraven. Pokud to Lukáš věděl, proč nám nenapsal, že Pavel byl propuštěn z vězení? Bylo by to konečné a vrcholné potvrzení, že Římané nepovažují křesťanské hnutí za nebezpečné. Na druhou stranu, pokud Lukáš psal později a věděl, že Pavel byl roku 64 či 65 popraven, proč to čtenářům zatajil? Což by nebyla Pavlova poprava vhodnou paralelou k Jakubově smrti, o níž Skutky již předtím přinesly zprávu (12,2)? Současně by byla podobným vyvrcholením Skutků, jako je vyprávění o Ježíšově smrti vyvrcholením evangelia. Nechal by Lukáš bez komentáře Pavlovo ujištění efezským starším, že už ho nikdy neuvidí (20,25 a 38), pokud věděl, že Pavel se do Efezu vrátil a opět tam sloužil? (To zřejmě vyplývá z 1. Timoteovi. Pavel patrně sloužil v Efezu v letech 63–64.) Odpovědět na tyto otázky je velice těžké, pokud nepřijmeme nejjednodušší a nejpřirozenější vysvětlení náhlého konce Skutků, jímž je, že Lukáš tuto knihu sepsal v době, kdy Pavel pobýval dva roky v římském domácím vězení. S největší pravděpodobností se jedná o rok 62.³²

³² Nejvýznamnějšími obhájci této argumentace jsou Harnack, *Date of Acts*, zvl. 90–116; Richard Belward Rackham, *The Acts of the Apostles*, WC (London: Methuen, 1901), I–IV (viz též aktualizaci Rackhamových argumentů A. J. Mattillem Jr., „The Date and Purpose of Luke-Acts: Rackham Reconsidered“, *CBQ* 40 [1978], 335–350); a J. A. T. Robinson, *Redating the New Testament* (Phila-

Zdá se, že tato argumentace je objektivní, jednoduchá a přesvědčivá. Existuje však i jiné vysvětlení, proč Skutky končí tak náhle. Možná Lukáš zamýšlel sepsat třetí knihu a náhlý konec jeho druhého spisu má čtenáře udržet v napětí, aby se těšil na pokračování.³³ Náznaky, že Lukáš plánoval pokračování, nacházeli lidé v jeho užití slova *πρῶτος*, (*prótos*, „první“) ve Skutcích 1,1 pro označení evangelia. Z gramatického hlediska se jedná o 3. stupeň přídavného jména a označuje první ze tří či více knih než první ze dvou. Nicméně helénistická řečtina měla sklon používat komparativy a superlativy nedůsledně, a proto na použití zmíněného slova nelze mnoho stavět. Nemáme žádný jiný náznak, že by Lukáš chtěl napsat ještě třetí knihu, a proto tato hypotéza zůstává pouhou spekulací.

V dnešní době je nejoblíbenějším vysvětlením náhlého konce Skutků mínění, že autorovi šlo právě o to, aby jeho kniha končila Pavlovým příjezdem do hlavního města říše a zprávou o tom, že mohl nerušeně kázat.³⁴ Lukáše vede zájem teologický, nikoli biografický. Nezajímá ho Pavlův život, nýbrž šíření evangelia. Pavel může „bez překážek“ (28,31) hlásat evangelium v Římě – to je přirozený konec Lukášovy epické zprávy o růstu a šíření křesťanského hnutí. Tvrdit, že Skutky jsou podivně neúplné, protože se z nich nedozvídáme, jak dopadlo Pavlovo odvolání k císaři či jaký byl Pavlův konec, znamená předpokládat, že Lukáš měl o Pavla větší zájem, než tomu ve skutečnosti bylo. Lukáš mohl dokonce třeba i vědět, že Pavlův soud dopadl špatně nebo že Římané Pavla popravili, ale záměrně o tom nepsal, protože by mu to pokazilo optimistický závěr. Lukáš mohl stejně dobře vědět, že Pavel byl osvobozen a že dál slouží – nechtěl mu ale způsobit potíže líčením jeho další služby.³⁵ Další možností je – a my tuto možnost považujeme za nejpravděpodobnější – že Lukáš věděl o další Pavlově službě církvím na Východě, ale nepsal o ní, protože chtěl knihu zakončit právě Pavlovým kázáním v Římě. V každém případě je zakončení Skutků přirozeným vyvrcholením vyprávění, nicméně nijak nám nepomáhá při jejím datování.

Toto tvrzení je dobře podloženo. Potvrzuje ho i Lukášův údaj konkrétního časového období – „po celé dva roky“ – kdy Pavel kázal v Římě. Z těchto slov vyplývá, že po těchto dvou letech se Pavlova situace nějak změnila a Lukáš to věděl. Ačkoli jistotu mít nemůžeme, kloníme se k názoru, že z náhlého konce Skutků nelze usuzovat na to, kdy byla kniha psána či uveřejněna.

Existují ale i jiné náznaky, které ukazují na dobu nedlouho po roce 62: (1) Lukáš zřejmě nezná Pavlovy dopisy; (2) Lukáš líčí judaismus jako legální náboženství, což se prudce změnilo po vypuknutí židovského povstání proti Římu

delphia: Westminster, 1976), 88-92. Viz též John Wenham, *Redating Matthew, Mark and Luke: A Fresh Assault on the Synoptic Problem* (Downers Grove: IVP, 1992), 223-230.

³³ Zahn 3.57-61; Ramsay, *St. Paul*, 23, 27-28.

³⁴ Viz např. Bruce, *Book of Acts*, 11; Longenecker, „Acts“, 234-235; Floyd V. Filson, „The Journey Motif in Luke-Acts“, v *Apostolic History and the Gospel*, Fs. F. F. Bruce, ed. W. Ward Gasque a Ralph P. Martin (Grand Rapids: Eerdmans, 1970), 68-77; Fitzmyer, *Acts*, 52.

³⁵ Hemer, *Book of Acts*, 406-408.

roku 66; (3) Lukáš vůbec nezmiňuje neronovské pronásledování, které by, pokud by probíhalo v době, kdy Lukáš psal, jistě nějakým způsobem ovlivnilo jeho vyprávění; (4) Lukáš podrobně a barvitě líčí, jak loď, na níž se Pavel plavil, ztroskotala (27,1–28,16). Zdá se, že autor popisuje poměrně nedávný prožitek. Z těchto důvodů bychom měli Skutky datovat do poloviny šedesátých let.

LITERÁRNÍ DRUH, ADRESÁTI A ZÁMĚR

Literární druh

Nejstarším určením literárního druhu Skutků je již to, že autoři v druhém století Lukášův druhý spis označili jako „Skutky“. Jak již bylo řečeno, několik starověkých autorů použilo toto slovo pro označení vyprávění o hrdinských činech jednotlivců či měst (např. Polybius, 1.1.1; Diodorus Siculus, 1.1.1). Prvotní církev usoudila, že Lukášovo vyprávění spadá do této kategorie. Slovem „skutky“ se ale neoznačoval literární druh jako takový,³⁶ proto nám sám název při přesné literární klasifikaci knihy Skutků příliš nepomůže. Většina odborníků se shoduje v tom, že Skutky náleží do kategorie „dějiny“.³⁷

V poslední době však někteří toto zařazení zpochybňují, neboť rozdíly mezi Skutky a jinými historickými díly starověku jsou prý příliš velké. C. H. Talbert nazval Skutky „vyprávěním o nástupnictví“ (succession narrative).³⁸ Podle Richarda Perva máme Skutky čist jako historický román.³⁹ Oba tyto badatelé nás upozorňují na některé důležité rysy Skutků: Talbert na vztah Skutků k Lukášovu evangeliu, Pervo na vypravěčský prvek této knihy. Nicméně argumenty, které uvádějí pro literární klasifikaci, k níž se kloní, příliš přesvědčivé nejsou.⁴⁰ Jiní si všímají týchž rozdílů jako Talbert a Pervo, nicméně tvrdí, že Skutky jsou dílem natolik jedinečným, že je nelze zařadit do žádné existující kategorie.⁴¹ Kniha Skutků je nepochybně jedinečná svou teologickou perspektivou a rovněž svým vztahem k Lukášovu evangeliu. To však neznamená, že ji nelze zařadit mezi starověké dějepisné

³⁶ Viz David E. Aune, *The New Testament in Its Literary Environment*, LEC 8 (Philadelphia: Westminster, 1987), 78.

³⁷ Např. Martin Hengel, *Acts and the History of Earliest Christianity* (Philadelphia: Fortress Press, 1979), 36–37; W. Ward Gasque, „A Fruitful Field: Recent Study of the Acts of the Apostles“, *Int* 42 (1988), 129; Fitzmyer, *Acts*, 47–49; Darryl W. Palmer, „Acts and the Ancient Historical Monograph“, v *The Book of Acts in its First Century Setting*, 1. sv.: *The Book in its Ancient Literary Setting*, ed. Bruce W. Winter a Andrew D. Clark (Grand Rapids: Eerdmans, 1993), 1–29; Ben Witherington III, *The Acts of the Apostles: A Socio-Rhetorical Commentary* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 12–24; Jervell, *Apostelgeschichte*, 76–79.

³⁸ Charles H. Talbert, *Literary Patterns, Theological Themes, and the Genre of Luke-Acts*, SBLMS 20 (Missoula: SP, 1974).

³⁹ Richard I. Pervo, *Profit with Delight: The Literary Genre of the Acts of the Apostles* (Philadelphia: Fortress Press, 1987).

⁴⁰ Viz Aune, *The New Testament in Its Literary Environment*, 78–80.

⁴¹ Wikenhauser, 351–352; Kümmel, 165; Schneider, *Apostelgeschichte* 1.73–76.

spisy. Starověká historiografie má nejrůznější podoby a snad na každém spisu této kategorie lze najít něco jedinečného.⁴²

Adresáti a záměr

Stejně jako Lukášovo evangelium jsou i Skutky adresovány Theofilovi (1,1). Tento muž byl patrně Lukášovým patronem, tedy tím, kdo financoval Lukášovo literární úsilí. Ani z evangelia, ani ze Skutků se o něm nedozvídáme prakticky nic. Je téměř jisté, že Lukáš měl nepochybně na mysli širší okruh čtenářů. K otázce, o jaký okruh se jednalo, se budeme moci vyslovit, až když prozkoumáme Lukášův záměr.

Stanovení autorova záměru nám komplikuje vztah knihy Skutků k Lukášovu evangeliu. Většina odborníků zdůrazňuje, že tyto dva spisy patří nerozlučně k sobě, a rovněž se domnívá, že prolog k Lukášovu evangeliu (L 1,1–4) se týká i druhého svazku.⁴³ Starověcí spisovatelé byli ve své výřečnosti značně omezeni: jejich dílo se muselo vejít na jeden papyrový svitek. Evangelium a Skutky apoštolů by zcela zaplnily takovýto svitek. Proto musel Lukáš své dílo rozdělit na dvě části a podobně jako jiní starověcí autoři využil úvod druhého svazku k tomu, aby upozornil na souvislost se svazkem prvním a s jeho prologem.⁴⁴ Skutečnost, že prolog se vztahuje i k druhému spisu, ovšem neřeší celou řadu otázek, před nimiž stojíme. Není například zřejmé, do jaké míry se prolog vztahuje i na Skutky. Přinejmenším některá tvrzení prologu – například Lukášovo upozornění, že mnozí psali již před ním – se patrně týká pouze evangelia. Nicméně můžeme si být jisti, že záměr uvedený ve 4. verši – „abys plně poznal spolehlivost těch věcí, kterým jsi byl naučen“ – se týká Skutků stejně jako evangelia. Toto autorovo vyjádření je třeba vzít vážně při jakýchkoli úvahách o záměru Skutků. Přivést k „poznání spolehlivosti“ je ovšem cíl velmi široký a nemusí pokrývat vše, oč Lukášovi šlo. Kromě toho mohl Lukáš ve Skutcích sledovat i záměry, o něž mu nešlo v evangeliu. V 5. kapitole jsme vyjádřili názor, že někteří odborníci zašli patrně příliš daleko při zdůrazňování jednoty evangelia a Skutků. „Lukáš zřetelně odlišuje první a druhý svazek. Není důvod, proč by nemohl naplnit onen záměr, který vyslovil, v prvním svazku. Pak pokračoval ve svém vyprávění o tom, ‚co Ježíš činil a učil‘, a mohl přitom myslet i na další cíle.“⁴⁵ Chceme-li však uspokojivě stanovit Lukášův záměr ohledně Skutků, musíme vzít v úvahu i evangelium. Proto nyní budeme zkou-

⁴² Aune, *The New Testament in its Literary Environment*, 80.

⁴³ Např. Fitzmyer, *Luke I–IX*, 9; I. Howard Marshall, „Luke and His ‚Gospel‘“, v *Das Evangelium und die Evangelien*, ed. Peter Stuhlmacher, WUNT 28 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1983), 289–308. Opačného názoru jsou Loveday Alexanderová, *The Preface to Luke's Gospel: Literary Convention and Social Context in Luke 1:1–4 and Acts 1:1*, SNTSMS 78 (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 146; Witherington, *Acts of the Apostles*, 5–8.

⁴⁴ A. J. B. Higgins, „The Prologue to Luke and the Kerygma in Acts“, v *Apostolic History and the Gospel*, 78–83.

⁴⁵ Liefeld, „Luke“, v *EBC* 8.801.

mat některé navržené záměry Skutků a budeme je konfrontovat s tím, co o svém záměru píše Lukáš, a s údaji v textu samotném.

Smíření. Podle tübingenské školy pochází kniha Skutků z druhého století a je pokusem vytvořit syntézu z údajných antitezí židovského a pohanského křesťanství. Autor Skutků se snaží svého záměru dosáhnout především líčením dvou klíčových postav: apoštolů Petra a Pavla. Z textů jako 1. Korintským 1,10–17 a Galatským 2,11–14 zjišťujeme, že mezi nimi byly hluboké rozpory. Šlo o rozdíly mezi konzervativním židovským teologickým pohledem a liberálním pohledem beroucím ohled na pohany. Tento rozpor přetrvával ve svářících se stranách v církvi až do konce prvního století a počátku století druhého. Toto napětí mezi Petrem a Pavlem však ve Skutcích mizí. Jejich autor Petra „zpohanštuje“ a dělá z něj iniciátora (Sk 10) a obhájce (11,1–18 a 15,6–11) misie mezi pohany. Pavel je na druhé straně „judaizován“ – přijímá rozhodnutí sněmu (15,22–35), nechává obřezat Timotea (16,3), bere na sebe židovské sliby (18,18; 21,17–26) a tvrdí o sobě, že je věrný farizeus (23,6). Autor Skutků přepisuje dějiny rané církve v naději, že smíří dvě strany, které se v druhém století sváří.

Tübingenský přístup ke knize Skutků nepřežil kritiku učenců, jako byli J. B. Lightfoot a Albrecht Ritschl. Prokázali, že neexistují historické důkazy o údajném napětí mezi znesvářenými stranami v církvi konce prvního a počátku druhého století. Ještě závažnější bylo, že tübingenská škola příliš zveličovala rozpory mezi Petrem a Pavlem. Je zřejmé, že občas se mezi nimi rozpory objevily (např. Ga 2,11–14). Nic v novozákonním textu ale nenasvědčuje, že by byli hlavními představiteli dvou svářících se teologických směrů prvotní církve. Není tedy žádný důvod obviňovat autora Skutků, že vytváří nehistorický a tendenční scénář. Rovněž není vůbec jasné, že by církev ve druhém století zmiňované smíření potřebovala. Není však vyloučeno, že smíření bylo jakýmsi Lukášovým vedlejším cílem – možná věděl o přetrvávajícím napětí mezi židokřesťany a křesťany pohanského původu a chtěl ukázat, že v základních otázkách víry byla mezi Petrem a Pavlem jednota.

Evangelizace / apologetika. Lukáš zařazuje do svého díla řadu evangelizačních promluv a zdůrazňuje, že raným kazatelům se dostalo potvrzení skrze zázraky. Z toho lze usoudit, že psal, aby probouzel víru. Mnozí odborníci se domnívají, že evangelizace byla přinejmenším vedlejším záměrem (Lukáše a) Skutků. Zvlášť vlivné je pojetí, že Skutky jsou křesťanskou apologetikou určenou pro Římany.

Jednou ze záhad knihy Skutků je otázka, proč Lukáš věnuje tolik prostoru podrobnému popisu Pavlových soudů a obran. Tomuto tématu je věnována téměř čtvrtina celé knihy (kapitoly 22–28). Proč tomu tak je? Vždyť Lukáš by toho mohl mnoho napsat o evangelizaci v různých částech světa či o Pavlově misijním díle! Tradiční odpověď zní: Lukáš chtěl římským občanům dokázat, že křesťanství je náboženství, jež by mělo být tolerováno – oficiální termín zněl *religio licita*. Řím byl vůči orientálním náboženstvím značně skeptický a dokonce se obával, že by mohla mít na obyvatelstvo škodlivý vliv. Pokud mělo být křesťanské působení mezi židovskými občany úspěšné, bylo potřeba tyto obavy umlčet a udělat z křesťan-

ství náboženství, které by mohli Římané přijmout, aniž by začali být považováni za vlastizrádce. Lukáš se snaží tohoto cíle dosáhnout tím, že líčí, jak se římsí úředníci jeden po druhém odmítají postavit do cesty tomuto novému hnutí. Městští úředníci ve Filipech se Pavlovi omluví za to, že ho uvěznili (16,38–39), římský úředník, Gallio, který spravoval provincii Achája, nezakáže křesťanům kázat v Korintu (18,12–17), Král Agrippa II. a Festus, římský prokurátor v Judsku, se shodnou, že Pavel neudělal nic špatného a že mohl být propuštěn, kdyby se byl býval neodvolal k císaři (26,31–32).

Většina odborníků se sice shoduje, že tento apologetický záměr je ve Skutcích přítomen, ale málokdo jej považuje za významný rys celé knihy.⁴⁶ Již jsme uvedli, že podle některých badatelů Lukáš chtěl, aby Skutky byly součástí Pavlovy obhajoby u soudu v Římě. Měly tedy být dokumentem, který by Pavel mohl předložit římskému soudci (Theofilovi?) či dokonce samotnému císaři. Tato hypotéza je však vysoce nepravděpodobná. Kdyby toto bylo Lukášovým záměrem, byl by jeho spis mnohem kratší. Někteří badatelé jdou ještě dále a zcela zpochybňují, že by Lukášovým záměrem bylo sepisovat apologii křesťanství pro Římany. Tvrdí, že evangelium a Skutky je třeba brát jako jeden celek a že nic nenásvědčuje tomu, že by evangelium mělo takový apologetický záměr. Kromě toho Lukáš mnohokrát naznačuje, že píše spíše pro křesťany než pro nekřesťany.⁴⁷ Jeden z badatelů dokonce tradiční chápání zcela obrací a píše, že Lukáš se nesnaží obhájit církev před Římem, nýbrž Řím před církví.⁴⁸ Tito badatelé správně poznamenávají, že Lukášovo dílo je skutečně určeno v první řadě křesťanům a téma římské apologetiky se příliš přeceňuje na úkor témat jiných. Nicméně Lukáš se skutečně snaží různými způsoby zdůraznit, že Římané církev přijímali – platí to zejména o závěrečných kapitolách Skutků – a z toho lze právem usuzovat, že Lukáš skutečně měl mimo jiné i záměr apologetický. Psal sice především pro křesťany, ale patrně si uvědomoval, že Skutky budou číst i Římané, kteří křesťany nejsou, a proto tam tuto látku zařadil. Jiná možnost je, že se Lukáš snažil pomoci novým konvertitům z římského prostředí lépe pochopit vztah mezi jejich novou vírou a jejich římskou politickou a sociální identitou.

A. J. Mattill Jr. nachází v knize Skutků jiný apologetický účel. Vrací se ke staré tezi Matthiase Schneckenburgera a tvrdí, že Skutky byly určeny především židokřesťanům v Římě. Jejich hlavním záměrem je obrana apoštola Pavla. Lukáš zdůrazňuje paralely mezi Petrem a Pavlem a vybírá události, na nichž se ukazuje, že Pavel se neustále hlásil ke svému lidu. Lukáš chtěl umlčet zvěsti o tom, že Pavel

⁴⁶ Např. Johannes Weiss, *Absicht und literarischer Charakter der Apostelgeschichte* (Marburg: Vandenhoeck & Ruprecht, 1897); O'Neill, *Theology of Acts*, 166–177; srov. Bruce, *Book of Acts*, 8–13.

⁴⁷ Viz Schneider, *Apostelgeschichte* 1.139–145.

⁴⁸ Paul W. Walaskay, „And So We Came to Rome”: *The Political Perspective of St. Luke*, SNTSMS 49 (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

je odpadlý žid.⁴⁹ Pro tuto tezi hovoří mnohé: Pavel je nepochybně Lukášovým hrdinou a Lukášovo zdůrazňování Pavlova židovství by bylo pro židovské adresáty nepochybně vhodné. Na druhé straně mnohé v Lukášově dvojsvazkovém díle nasvědčuje tomu, že bylo určeno křesťanům původem z pohanů. Apologetika směřovaná ke křesťanům židovského původu mohla být jedním z Lukášových záměrů, nikoli však záměrem hlavním.

Teologická polemika. Dnes nikdo nepochybuje, že Lukáš sleduje určité teologické záměry. Někteří badatelé se však domnívají, že Lukáš má v ohni zcela určité teologické želízko a že jeho hlavním záměrem je právě teologická polemika. Tak kupříkladu Charles Talbert tvrdí, že se Lukáš snaží čelit gnosticizmu.⁵⁰ Je ovšem velmi nepravděpodobné, že v tomto dějinném období existoval gnosticismus jako hnutí, jehož nesprávnost je nutno dokázat. Kromě toho je v Lukášovi a Skutcích příliš mnoho látky, která s něčím takovým nijak nesouvisí. Hans Conzelmann se spolu s dalšími domnívá, že Lukáš šíří nové pojetí dějin spásy jakožto reakci na odloženou parusii.⁵¹ Touto otázkou se budeme obsírněji zabývat níže – zde budiž pouze řečeno, že ačkoli Lukáš má vskutku mnoho co říci k našemu chápání dějin spásy, máme pramálo důkazů, že byl tím, kdo přišel s novým pojetím této věci, nebo že motivem jeho psaní byl odklad Kristova příchodu. Celkově lze říci, že Lukáš při psaní sleduje určité teologické záměry a činí celou řadu teologických výpovědí, chybí však důkazy, že by jeho hlavním záměrem byla nějaká teologická polemika. Tyto teorie jsou příliš zjednodušující a neodpovídají Lukášovu složitěmu a mnohostrannému dílu.

Budování. Shodneme se s rostoucím počtem odborníků, kteří jsou přesvědčeni, že Lukáš sledoval celou řadu specifických záměrů a že tyto záměry jsou součástí širšího, obecnějšího záměru – budování křesťanů.⁵² Lukáš nám v prologu ke svému evangeliu říká, že jeho hlavním záměrem je potvrzení evangelijní zvěsti.⁵³ Z užití slova *κατηχέω* (*katécheó* [„učit“]) lze usoudit, že jeho spis je určen křesťanovi, patrně nedávno obrácenému. Možná bychom opravdu měli v zamýšleném čtenáři vidět člověka, který patřil k „bohobojným“, pohana podobnému Kornéliovi (Sk 10), tedy člověka, který uctíval izraelského Boha, aniž by se stal napl-

⁴⁹ A. J. Mattill Jr., „The Purpose of Acts: Schneckenburger Reconsidered“, v *Apostolic History and the Gospel*, 108–122.

⁵⁰ Charles H. Talbert, *Luke and the Gnostics: An Examination of the Lucan Purpose* (Nashville: Abingdon, 1966).

⁵¹ Viz zvl. Hans Conzelmann, *Die Mitte der Zeit: Studien zur Theologie des Lukas* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1954); anglický překlad *The Theology of St. Luke* (New York: Harper & Row, 1961).

⁵² Viz např. Ernst Haenchen, „The Book of Acts as Source Material for the History of Earliest Christianity“, v *Studies in Luke-Acts*, 258–278; I. Howard Marshall, *The Acts of the Apostles*, TNTC (Grand Rapids: Eerdmans, 1980), 20–21; idem, „Luke and His Gospel“, 289–308; Fitzmyer, *Luke I–IX*, 9.

⁵³ Viz zvl. esej W. C. van Unnika, „The ‘Book of Acts’ the Confirmation of the Gospel“, *NovT* 4 (1960), 26–59.

no židem.⁵⁴ Takový člověk si patrně kladl otázku po místě své nové víry ve změti náboženských a filozofických cest, které se otvíraly v tehdejším řecko-římském světě. A patrně ho velmi zajímalo, co říkají křesťané o židech. Které hnutí – křesťanská „cesta“, či judaismus – si činí oprávněně nárok na dědictví starozákonního Božího lidu?⁵⁵ Lukáš se snaží takového člověka upevnit ve víře a v oddanosti věci Kristově tím, že popisuje historické základy křesťanské víry. Svým historickým přehledem se snaží dokázat, že jeho a Theofilova doba je vyvrcholením biblických dějin.⁵⁶ Boží sláva byla zjevena – a zpřístupněna – skrze Božího Syna, Ježíše Krista. Kristus sám svěřil svou zvěst spásy apoštolům, kteří díky zmocnění a vedení Duchem svatým tuto zvěst skutečně rozšířili „až na sám konec země“.⁵⁷ Jen takto široce definovaný záměr je schopen pojmut bohatství dvojdíla Lukáše a Skutků. V rámci tohoto obecného záměru Lukáš pochopitelně sleduje mnoho záměrů dílčích – odůvodnit existenci církve v očích Římanů, ospravedlnit Pavla v očích křesťanů židovského původu, evangelizovat a mnoho dalšího.

PRAMENY

Hledání pramenů v látce, kterou Lukáš zařadil do Skutků, je důležité, neboť nám může osvětlit jak Lukášovy literární postupy, tak historickou věrohodnost jeho vyprávění. V prologu k evangeliu nám Lukáš říká, že „... vše znovu důkladně prošel“ (1,3), a zmiňuje jak písemné záznamy (1,1), tak ústní podání (1,2: „... jak nám je předali...“). Lukáš má možná na mysli hlavně evangelium. Můžeme ale předpokládat, že se stejnou pečlivostí bádá a využíval všech materiálů, jež se mu dostaly do ruky i při psaní druhého svazku. Ale i bez tohoto prologu by přirozeně vyvstala otázka, do jaké míry vycházejí Skutky z písemných materiálů. Od 16. kapitoly dále se v textu objevuje první osoba množného čísla. Zatímco prvních šestnáct kapitol se odehrává na palestinském pozadí, ve zbytku knihy se ocitáme v širší oblasti Středomoří. Obojí nás nutí, abychom při zkoumání pramenů knihy Skutků rozdělili tento spis na kapitoly 1–15 a 16–28.

Skutky 1–15

Koncem devatenáctého a počátkem dvacátého století měli badatelé pracující na Skutcích se svými kolegy, kteří zkoumali synoptická evangelia, společně zaujetí pro písemné prameny.

⁵⁴ Viz Liefeld, „Luke“, 8.802.

⁵⁵ Tyto otázky zdůrazňuje Green, *Gospel of Luke*, 21–25 (viz i Achtemeier/Green/Thompson, 266); Johnson, 218–219.

⁵⁶ Viz zejména Walter T. Wilson, který přesvědčivě dokládá, že Lukáš přejímá – zvláště ve Skutcích 10,1–11,18 – styl „řecko-římského vyprávění o základech“, aby přesvědčil své původem pohanské čtenáře, že se stali členy důvěryhodného společenství s historickými základy („Urban Legends: Acts 10:1–11:18 and the Strategies of Greco-Roman Foundation Narratives“, *JBL* 120 [2001]: 77–99).

⁵⁷ Toto téma zdůrazňuje C. K. Barrett, *Luke the Historian in Recent Study* (London: Epsworth, 1961), 56–61; Marshall, *Acts of the Apostles*, 20–21; Gasque, „Recent Study“, 120–121: Lukáš chtěl umlčet zvěsti, že Pavel byl odpadlý žid.

Vrcholem tohoto vývoje bylo pojednání Adolfa von Harnacka o pramenech Skutků. Harnack dospěl spolu s mnoha dalšími badateli své – i naší – doby k závěru, že Lukáš svým vlastním stylem přeznačil veškeré materiály, jichž použil, takže je nemůžeme identifikovat na základě stylu či jazyka.⁵⁸ Harnack vycházel z geografického pozadí, teologických tendencí a zvláště z výskytu dublet a rozdělil Skutky 1–15 podle jednotlivých pramenů. Dublety považoval za dvě různá líčení téže události. Podle Harnacka je jich ve Skutcích 1–5 celkem pět: Dvojí Petrovo kázání (2,14–39 a 3,12–26), dvojí zatčení apoštolů (4,3; 5,18), dvakrát jsou apoštolové před Sanhedrinem (4,8–20; 5,27–40), dvakrát je uveden počet obrácených (2,41; 4,4) a dvakrát je zmíněno, že v jeruzalémské církvi sdíleli hmotné statky (2,44–45 a 4,32). Kritici pramenů jsou často přesvědčeni, že takové dublety svědčí o prolnutí dvou různých pramenů, které oba přinášejí svou verzi zmiňovaných událostí. Harnack zvolil dublety ze Skutků 1–5 za své východisko a postuloval existenci tří písemných pramenů Skutků 1–15: „Jeruzalémský pramen A“, z něž vychází 3,1–5,16; 8,5–40 a 9,31–11,18; „Jeruzalémský pramen B“, jenž je za 2,1–47 a 5,17–42, a „antiochijský pramen“, z něž čerpá 6,1–8,4; 11,19–30 a 12,25–15,35.⁵⁹ Tato Harnackova hypotéza získala značný vliv a přejalo ji, byť s určitými úpravami, mnoho odborníků.

Přes svou popularitu je toto pojetí velmi nepravděpodobné. Nestojí na pevných základech, protože důkazy pro existenci dublet ve Skutcích 1–5 jsou poměrně slabé. Vyprávění, o něž jde, se od sebe výrazně liší (např. Petrovy řeči) a příliš zapadají do celkového běhu událostí (např. dvojí zatčení a dvojí výslech apoštolů), případně tvoří integrální část Lukášova plánu (např. zmínky o společném majetku či o počtu obrácených), což vše činí velmi nepravděpodobným, že by šlo o dublety.⁶⁰ Kromě toho nejsou závažné důvody pro rozlišování pramenů ve Skutcích 1–15 s jednou zřejmou výjimkou, již je pozadí, které se ovšem dá vysvětlit mnoha různými způsoby. Pro určení písemných pramenů, z nichž by vycházely Skutky 1–15, jednoduše nemáme dostatek údajů.

C. C. Torrey přišel s jinou, velmi odlišnou hypotézou o pramenech. Výskyt semitismů ve Skutcích 1,1–15,35 považoval za důkaz, že tato část Skutků je překladem jediného aramejského pramene.⁶¹ Jeho teorie je dnes všeobecně odmítána. Tato hypotéza zachází mnohem dále, než nám dostupné údaje umožňují. Nicméně diskuse o semitských prvcích v první části Skutků (a jejich významu pro prameny, z nichž Lukáš vycházel) pokračuje. Jsou důvody se domnívat, že výskyt semitismů

⁵⁸ Např. Henry J. Cadbury, *The Making of Luke-Acts* (New York: Macmillan, 1927), 65–70. Jacques Dupont, *The Sources of the Acts* (New York: Herder & Herder, 1964), 88; Haenchen, *Acts*, 81.

⁵⁹ Adolf von Harnack, *The Acts of the Apostles* (London: Williams & Norgate, 1909), 162–202.

⁶⁰ Viz Joachim Jeremias, „Untersuchungen zum Quellenproblem der Apostelgeschichte“, *ZNW* 36 (1937), 205–221; Bruce, *Acts of the Apostles*, 23.

⁶¹ Charles Cutler Torrey, *The Composition and Date of Acts*, HTS 1 (Cambridge: Harvard University Press, 1916), 3–41.

je důkazem, že Lukáš někde použil aramejské prameny.⁶² Důkazy však nejsou jasné natolik, abychom mohli dojít k pevným závěrům či identifikovat konkrétní prameny.

Prameny, z nichž vycházejí Skutky 1–15, tedy nelze přesněji určit. Je pravděpodobné, že Lukáš při psaní těchto kapitol vycházel z aramejských pramenů, a to zvláště pokud jde o promluvy. Snad užil i jiných písemných pramenů; my však nemáme žádné prostředky, jak je rozpoznat. Stejný důraz, ne-li větší, bychom ovšem měli klást na Lukášovy ústní prameny.⁶³ Když byl Pavel vězněn v Césareji, pobýval Lukáš dva roky v Palestině (jak vyplývá z částí Skutků psaných v první osobě množného čísla). Měl tedy jistě dostatek času na rozhovor s lidmi, jako byl Filip, Marek či sám Petr.⁶⁴ Pocházel-li Lukáš z Antiochie, věděl z vlastní zkušenosti, jak vznikla a rostla antiochijská církev, a byl informován i o misijní činnosti Barnabáše a Pavla, které tato církev vyslala.

Skutky 16–28

Pozornost v této části Skutků přitahuje zejména užití první osoby množného čísla. Podle Dibelia tyto části Skutků svědčí o tom, že Lukáš využil nějaký „cestovní“ pramen (snad cestovní deník), jemuž vděčí za velkou část svého vyprávění.⁶⁵ Snažili jsme se dokázat, že nejlepším vysvětlením první osoby množného čísla je, že Lukáš v daných situacích Pavla osobně doprovázel. Látku Skutků 16–28 lze plně vysvětlit Lukášovými vzpomínkami jakožto očitého svědka (možná si dělal i určité písemné poznámky) a úzkým osobním kontaktem se samotným Pavlem.⁶⁶

TEXT

Text Skutků je stejně zajímavým problémem jako text kterékoli jiné novozákonní knihy. Zachoval se totiž ve dvou odlišných podobách. Jednu podobu obsahují důležité uncíaly Sinaiticus (Ⲱ) a Vaticanus (B). Z tohoto textu vycházejí všechna současná vydání řeckého novozákonního textu a moderní překlady. Druhou podobu textu přináší uncíala Bezae Cantabrigiensis (D). Této druhé podobě textu se často říká západní vzhledem k údajnému místu jejího vzniku. Západní text je asi o desetinu delší než text běžně přijímaný. Přídavky jsou různého druhu – někdy jde o jediné slovo, jindy o celé věty.

⁶² Viz zvl. Max Wilcox, *The Semitisms of Acts* (Oxford: Clarendon, 1965).

⁶³ Haenchen, *Acts*, 82.

⁶⁴ Viz Hemer, *Book of Acts*, 336–364.

⁶⁵ Martin Dibelius, „Style Criticism of the Book of Acts“, v *Studies in the Acts of the Apostles*, ed. Heinrich Greeven (London: SCM, 1956), 4 (původní německá esej vyšla v roce 1923); viz též Kümmel, 184–185.

⁶⁶ Snad bychom měli alespoň zmínit velmi ambiciózní a velmi složitou hypotézu, založenou na kritice textu a kritice pramenů, kterou sepsali M.-E. Boismard a A. Lamouille, *Le texte occidental des Actes des Apôtres: Reconstitution et rehabilitation*, 2 sv. (Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 1984 (Zdařilé shrnutí v angličtině viz J. Taylor, „The Making of Acts: A New Account“, *Rev-Bib* 97 [1990], 504–524).

Římská říše

Mapa zobrazující většinu území Římské říše v období vzniku křesťanské církve a jejích prvotních dějin, jak jsou zaznamenány v knize Skutků apoštolů.

Některé z těchto přídavků jsou velmi zajímavé. Již jsme zmínili, že podle západního textu pocházel Lukáš z Antiochie, neboť do 11,28 jsou vložena slova: „To vyvolalo mnoho radosti. Když jsme byli shromážděni...“ Západní text obsahuje velmi pravděpodobnou informaci, že Pavel si pronajímал Tyrannovu přednáškovou síň v Efezu „od jedenácté hodiny ranní do čtvrté hodiny odpolední“, tj. během poledního horka, kdy Tyrannos sám svou přednáškovou síň nevyužíval (19,9). Západní verze apoštolského výnosu (15,20.29) má moralizující tendenci. Kratší text zakazuje jídlo znečištěné modlami, sexuální nemravnosti, maso zadávených zvířat a „krev“ – tedy směs rituálních a morálních důrazů – zatímco kodex D a texty jemu blízké uvádějí modlářství, sexuální nemravnost a „krev“ a za tímto seznamem dodávají: „... a nedělejte ostatním, co nechcete, aby oni dělali vám“.

Odborníci zaujímají při hodnocení západního textu Skutků tři základní postoje. Někteří tvrdí, že jde o původní lukášovský text, který „B“ a jiní zkrátili.⁶⁷ Další se domnívají, že jde o samostatnou verzi, která může pocházet od samotného Luká

⁶⁷ Nejvýraznější je Clark, *Acts of the Apostles*.

še.⁶⁸ Většina badatelů považuje západní text Skutků za druhotnou úpravu běžně přijímaného textu⁶⁹ a tak tomu také téměř jistě je. Srovnáním západního textu s A a B zjistíme, že západní text má sklon uhlazovat gramaticky nesnadná místa, vyjasňovat místa dvojznačná, rozšiřovat zmínky o Kristu a doplňovat historické podrobnosti a zajímavosti.⁷⁰ Podle obecně přijímaných pravidel textové kritiky jde o typické znaky druhotných textů. Není tím ovšem řečeno, že západní text nemůže nikde zachovávat původní čtení. Text jako celek je však bezpochyby revizí původního, kratšího textu Skutků, která byla porížena ve třetím či čtvrtém století.⁷¹

SKUTKY APOŠTOLŮ V SOUČASNÉM BÁDÁNÍ

Přehled bádání

Současné úvahy nad Skutky nelze chápat jinak než na pozadí vývoje, jenž probíhal v devatenáctém století a na počátku století dvacátého.⁷² Předpoklad, že Skutky jsou věrohodným historickým vyprávěním o počátcích církve, byl poprvé vážně zpochybněn počátkem devatenáctého století, a to německým kritikem W. M. L. de Wettem.⁷³ Wette našel své následovníky v F. C. Baurovi a jeho žácích (tübingská škola). Baur tvrdil, že Skutky sledují zcela určitou teologickou „tendenci“ (*Tendenz*; odtud *Tendenzkritik*). Tato tendence – totiž snaha smířit různé církevní skupiny druhého století – rozhodla o tom, co bylo do Skutků zařazeno a co nikoliv. Lukáš nám tedy nevypráví jednoduše, „co se opravdu stalo“.⁷⁴ Tato nová a radikální teze pochopitelně vyvolala silnou reakci.

Proti přístupu tübingenské školy vyšla během devatenáctého století celá řada námitek od odborníků nejrůznějšího teologického zaměření. Na přelomu devatenáctého a dvacátého století byly publikovány práce dvou velkých odborníků na Skutky. Oba přinášeli závažné argumenty pro historicitu tohoto spisu. Znamý německý teolog a historik Adolf von Harnack mimo jiné dokládá, že Skutky sepsal velmi záhy lékař Lukáš a že je nutno považovat je za spolehlivé historické pojednání.

⁶⁸ F. Blass, „Die Textüberlieferung in der Apostelgeschichte“, *TSK* 67 (1894), 86–119; Zahn 3.8–41.

⁶⁹ Např. James Hardy Ropes, *The Text of Acts*, 3. svazek *Beginnings of Christianity*, ccxv–ccxlvii; Bruce, *Acts of the Apostles*, 40–47; Kümmel, 187–188.

⁷⁰ Eldon Jay Epp navíc nachází v kodexu Bezae protižidovskou tendenci (*The Theological Tendency of Codex Bezae Cantabrigiensis in Acts*, SNTSMS 3 [Cambridge: Cambridge University Press, 1966]).

⁷¹ K datování textu viz Kurt Aland a Barbara Alandová, *The Text of the New Testament* (Grand Rapids: Eerdmans, 1989), 69.

⁷² Dobrý přehled o dějinách tohoto bádání přináší Gasque, *History*. Viz též Haenchen, *Acts*, 14–50; I. Howard Marshall, „Acts in Current Study“, *ExpTim* 115 (2003), 49–52.

⁷³ Viz Gasque, *History*, 24–26.

⁷⁴ Nejobsáhlejší pojednání tübingenské školy o Skutcích pochází od Eduarda Zellera, *The Contents and Origin of the Acts of the Apostles, Critically Investigated*, 2 sv. (London: Williams & Norgate, 1875–76); německý originál (*Die Apostelgeschichte kritisch untersucht*) vyšel v roce 1854.

ní.⁷⁵ William Ramsay šel ještě dále. Začínal jako skeptický archeolog, nicméně dospěl k přesvědčení o Lukášově naprosté historické spolehlivosti. Nacházel totiž potvrzení jedné podrobnosti ze Skutků za druhou – bylo zřejmé, že autor zná z vlastní zkušenosti situaci Římské říše v prvním století po Kristu. Ramsay byl přesvědčen, že Lukáše nutno počítat mezi nejlepší starověké historiky.⁷⁶

Zhruba v téže době se začali badatelé velmi zajímat o prameny Skutků. Jak jsme již zmínili výše, v čele těchto badatelů stál sám Adolf von Harnack, který tehdejší vývoj vyjádřil takto: Zájem badatelů se přesunul od otázky, co byl Lukáš *ochoten* říci („kritika tendencí“), k tomu, co byl *schopen* říci (kritika pramenů).⁷⁷ O něco později, ve dvacátých letech, byl na text Skutků použit nový obor – kritika formy. Kritiku formy aplikoval na Skutky nejvýrazněji Martin Dibelius. V řadě článků stanovil metodologická východiska a dospěl k závěrům, které nabyly značného vlivu.⁷⁸ Dibelius se domníval, že kritika Skutků se musí soustředit na styl vyprávění, neboť na rozdíl od evangelií nemáme u Skutků jiné písemné prameny, s nimiž bychom mohli tento spis srovnávat. Byl přesvědčen, že analýzou stylu Skutků můžeme odhalit určité formy či vyprávění, jež Lukáš zařadil do svého díla a které lze odlišit od zbytku Skutků, jež jsou dílem Lukášovy vlastní tvořivosti. Dibelius zdůrazňoval, že Lukáš byl především autorem proslovů obsažených ve Skutcích. Vzhledem k jedinečným rysům Skutků nebyl přesun důrazu z kritiky formy na kritiku redakce u tohoto spisu tak výrazný, jako tomu bylo u synoptických evangelií. Proto práce Conzelmannovy a Haenchenovy stavějí přímo na díle Dibeliově – pouze se u nich projevuje větší zájem o Lukášovu teologii jako celek.⁷⁹ K historicitě Skutků se oba tyto autoři stavějí skepticky. Tvrdí, že Lukáš byl veden touhou vzdělávat církev (Haenchen) nebo vysvětlovat, proč nedošlo k parusii (Conzelmann), což u něj zcela potlačilo zájem líčit, co se skutečně stalo.

Nejnovější příspěvky

Současné bádání se soustřeďuje na tři oblasti: historicitu, literární jevy a teologické tendence.

Historicita. Ze všech novozákonních knih se Skutky apoštolů nejvíce podobají historickému vyprávění a nadto jsou Skutky jediným pramenem pro většinu svého vyprávění. Badatelé se tedy již dlouho zabývají historickou přesností tohoto spisu.

⁷⁵ Adolf von Harnack, *Luke the Physician* (New York: Putman, 1907), německy *Lukas der Arzt* (1906), *The Acts of the Apostles*, německy *Die Apostelgeschichte* (1908), a *Date of Acts*.

⁷⁶ Viz zejména Ramsayovu knihu *Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament*, dotisk (Grand Rapids: Baker, 1953), a *St. Paul: The Traveller and Roman Citizen*.

⁷⁷ Haenchen, *Acts*, 24.

⁷⁸ Významné studie byly vydány v Dibeliově knize *Studies in the Acts of the Apostles* (*Aufsätze zur Apostelgeschichte*, 3. vyd. [Göttingen, 1953]).

⁷⁹ Viz zejména Conzelmann, *Die Mitte der Zeit*, a rovněž jeho komentář ke Skutkům, *Kommentar zur Apostelgeschichte* (1963), angl. překlad *Acts of the Apostles*, Hermeneia (Philadelphia: Fortress Press, 1987); hlavním Haenchenovým dílem je jeho komentář, *Die Apostelgeschichte*, 7. vyd. (Göttingen, 1977).

Někteří pochybují, zda se vůbec můžeme ze Skutků dozvědět něco o tom, „co se skutečně událo“, ⁸⁰ jiní trvají na tom, že Skutky nutno považovat za seriózní a celkově spolehlivý historický pramen. ⁸¹ Mezi současnými badateli lze pozorovat stejné názorové rozdíly. Gerd Lüdemann sice Skutky jako historický pramen nezavrhne, je k nim však vesměs skeptický. ⁸² Uznává důležitost teologického přístupu ke Skutkům, jenž v současném bádání převažuje, trvá však na tom, že je třeba znovu otevřít otázku historické spolehlivosti tohoto spisu. Snaží se odlišit Lukášovy redakční zásahy od tradic, které Lukáš převzal, a na tomto základě zvážit jejich historickou spolehlivost.

Lüdemannovy spíše negativní závěry vyvažují příspěvky dvou badatelů, kteří na historickou přesnost Skutků hledí mnohem příznivěji. Martin Hengel sice nachází ve Skutcích určité historické chyby, staví se ale kriticky ke sklonu moderního bádání odmítat Lukáše jakožto seriózního historika. „Dnes je populární radikální, ‚redakčněkritický‘ přístup, který v Lukášovi vidí především tvořivého teologa. Tento přístup však zcela opomíjí skutečný Lukášův záměr. Lukáš se jakožto křesťanský ‚historik‘ snaží vylíčit minulé události, jež se staly základem víry a všeho, co k ní patří. Rozhodně mu na prvním místě nejde o to, aby předkládal nějakou svou vlastní ‚teologii‘.“ ⁸³ Hengel dochází k závěru, že Lukáš se co do věrohodnosti neliší od ostatních starověkých historiků.

Mnohem detailnější než Hengel je Colin Hemer ve své knize *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History* (Kniha Skutků na pozadí dějin helénismu). Jde o knihu zásadního významu. Hemer přináší přesvědčivé argumenty pro historickou věrohodnost Skutků. Podrobně-li Lukáše nejprísnejším měřítkům starověké historiografie, vychází velmi dobře. Hemer aktualizuje a rozšiřuje seznam bodů, kde Lukáš prokazuje své přesné znalosti politických, sociálních a zeměpisných podrobností z prvního století. Hájí Lukáše v bodech, v nichž byl prohlašován za nepřesného, a dokazuje, že Lukášovy teologické zájmy nepotlačily jeho historickou správnost. Díky Hemerovu dílu je obrana Lukášovy historické přesnosti pevnější, než byla kdy dříve. Kromě těchto spisů bychom měli ještě zmínit několikasvazkové dílo *The Book of Acts in its First Century Setting* (Kniha Skutků na pozadí prvního století), jež popisuje historické pozadí Skutků z nejrůznějších aspektů.

Literární přístupy. V posledních dvaceti letech jsme svědky prudkého vzrůstu počtu studií o literárních aspektech Bible. Badatelé se zajímají zejména o zařazení biblických knih do starověkých literárních žánrů a o aplikaci současných literár-

⁸⁰ Tak tübingsenská škola a mnoho současných redakčních přístupů, (např. Conzelmann, *Apostelgeschichte*).

⁸¹ Tak Harnack, Ramsay. Viz též dvě klasická pojednání z této perspektivy: Eduard Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, 3 sv. (Stuttgart: J. G. Cotta, 1921–23); a Alfred Wikenhauser, *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert*, NTAbh 8.3–5 (Münster: Aschendorff, 1921).

⁸² Gerd Lüdemann, *Early Christianity According to the Traditions in Acts: A Commentary* (Philadelphia: Fortress Press, 1989). Německý originál *Das frühe Christentum nach den Traditionen der Apostelgeschichte*.

⁸³ Hengel, *Acts and the History of Earliest Christianity*, 67–68.

ních technik na biblické knihy. Tato aplikace by měla otevřít nové přístupy k textu Písma a přispět k jeho hlubšímu pochopení. Mnohé z těchto studií se věnují Lukášovi a Skutkům. Obecně mají tendenci zdůrazňovat jednotu Lukáše a Skutků a používat různé literární metody, a to zvláště studium vyprávění, aby osvětlily jejich vzájemný vztah i příběh, který nám předkládají.⁸⁴ Jako zástupce nám může posloužit Charles H. Talbert,⁸⁵ který zdůrazňuje jednak paralely mezi Skutky a evangeliem, jednak mezi Skutky 1–12 a Skutky 13–28. Lukáš vybral a uspořádal události takovým způsobem, aby vznikla paralela mezi Ježíšovým příběhem a dějinami církve a aby „skutky“ Petrovy našly svou paralelu ve „skutcích“ Pavlových. Tato osnova spojuje oba Lukášovy spisy a slouží k zdůraznění vnitřní jednoty dějinného dramatu spásy, které je podstatou Lukášova dvojdíla. Talbert se rovněž domnívá, že Lukášovo evangelium spolu se Skutky může být srovnáváno s *Životy významných filosofů* od Diogena Laertia.

Srovnávání Skutků s jinou starověkou literaturou není nic nového. V minulosti se však Skutky srovnávaly zpravidla s díly historickými. Současné badání zdůrazňuje dramatické a románové aspekty Skutků. Vždyť tento spis je plný popisů cest, zázraků a líčení nebezpečí na moři. Podle Richarda Perva tyto rysy naznačují, že Lukáš nezamýšlel psát dějiny, ale historický román.⁸⁶ Zde Pervo zachází jistě příliš daleko, nicméně upozornění těchto badatelů, že způsob, jakým Lukáš Skutky sepsal, z nich dělá vzrušující četbu, je blahodárné.

Teologická témata. V polovině šedesátých let minulého století W. C. van Unnik poznamenal, že Lukáš a Skutky se náhle staly předmětem bouřlivých sporů.⁸⁷ Podle jeho mínění se tak stalo díky novému zájmu o Lukáše jakožto teologa. Tento zájem vyvolala aplikace redakčněkritických postupů na Lukášovo evangelium. Průkopnickou prací byla práce Conzelmannova – ta určila nový teologický přístup k Lukášovi.⁸⁸ Conzelmann tvrdil, že „Lukáš“ (lékaře Lukáše za autora nepovažoval) psal, protože chtěl církvi své doby vysvětlit, proč nedošlo k parúzii. Nějakou dobu po Ježíšově smrti církev očekávala, že Ježíš se během jedné generace vrátí ve slávě, aby ukončil běh světa. A jak čas plynul a Ježíš nepřicházel, církev pochopila, že Ježíš se v bezprostřední budoucnosti nevrátí. Tento zásadní posun v eschatologickém očekávání vyžadoval podstatnou reinterpretaci křesťanské teologie – a právě tu Lukáš přináší. Lukáš v podstatě nahrazuje eschatologické očeká-

⁸⁴ Jednotu Lukáše a Skutků zdůrazňují např. Green, *The Theology of the Gospel of Luke*, 47–48; I. Howard Marshall, „Acts and the ‚Former Treatise‘“, v *The Book of Acts in its First Century Setting*, 163–182; Robert C. Tannehill, *The Narrative Unity of Luke-Acts: A Literary Interpretation*, 2 sv. (Minneapolis: Fortress Press, 1990). Viz též hodnocení, které přináší David P. Moessner a David L. Tiede v úvodu knihy *Jesus and the Heritage of Israel: Luke's Narrative Claim upon Israel's Legacy* (Harrisburg: Trinity Press International, 2000), 1–3.

⁸⁵ Talbert, *Literary Patterns*.

⁸⁶ Richard Pervo, *Profit with Delight*; viz též Vernon K. Robbins, „The We-Passages in Acts“.

⁸⁷ W. C. van Unnik, „Luke-Acts, a Storm Center in Contemporary Scholarship“, v *Studies in Luke-Acts*, 15–32.

⁸⁸ Conzelmann, *Mitte der Zeit*.

vání prvotních křesťanů dějinami spásy. Původně církev očekávala, že Pán se vrátí z nebe. Nyní Lukáš přináší historický nástin spásných událostí. Dějiny spásy se dělí na tři období: období Izraele, období Ježíšova pozemského působení a období církve. Stavba Lukášova dvousvazkového díla obsahuje právě toto dělení dějin spásy. Lukáš psal s úmyslem povzbudit tehdejší křesťany, aby vydrželi životní tlaky, jimž byli jakožto věřící vystaveni, přestože řád světa bude trvat ještě dlouho. Lukáš se tedy snaží vymezit roli církve. Církev má autoritu, neboť ji založili apoštolové, které pověřil sám Ježíš. Ježíš se postaral, aby církev dobře fungovala, a vybavil ji staršími a biskupy. Tato pozornost věnovaná církvi – její autoritě a organizaci – začala být nazývána „raným katolicismem“ (*Frühkatholizismus*), neboť ve druhém století vedla k organizování „všeobecné“ (katolické) církve.

Conzelmannova teze vyvolala bouřlivé reakce nejrůznějšího druhu. Tři věci stojí za zmínku, neboť jsou zvláště důležité. Za první, Oscar Cullmann a jiní prokázali, že „dějiny spásy“ ve smyslu řady etap, v nichž Bůh přinesl světu spásu, jsou nedílnou součástí celého Nového zákona a vlastně i zvěsti samotného Ježíše.⁸⁹ Nejde tedy o Lukášův výmysl. Za druhé, není vůbec jisté, že v rané církvi existovalo období, kdy byli lidé přesvědčeni, že Ježíš *určitě* přijde během několika málo let. Ježíšovy výroky, které měly údajně znamenat, že se vrátí ve slávě během života prvních apoštolů (např. Mt 10,23; Mk 9,1 par.; Mk 13,30 par.), mají pravděpodobně zcela jiný význam.⁹⁰ Kromě toho několik textů předpokládá, že parusie nenastane brzy (např. L 19,11–27; J 21,20–23).

Lze dokázat, že prvotní křesťané byli naplněni pocitem *naléhavosti a blízkosti* Kristovy (tedy že Ježíš *by se mohl* kdykoli vrátit), nebyli však přesvědčeni o *bezprostřednosti* Kristova návratu (tedy že se nepochybně velmi brzy vrátí). Třetí reakcí na scénář vykreslený Conzelmannem a dalšími bylo zpochybnění údajného Lukášova „raného katolicismu“. Lukáš neopustil učení o blízkosti Kristova příchodu, jak tvrdili tito badatelé. Církev se nezabydlela v tomto světě, ale existuje „v posledních dnech“ a napjatě očekává Ježíšův návrat z nebe. Navíc Lukáš nejeví nijak velký zájem o církev jako instituci či o svátosti.⁹¹

I když se o Lukášových dějinách spásy a „raném katolicismu“ stále diskutuje, větší pozornost v současném bádání přitahují dvě další otázky. Předně je to Lukášovo sociální a politické učení. Je dobře známo, že Lukášovo evangelium věnuje zvláštní pozornost problémům chudých a zavržených. V Lukášově evangeliu

⁸⁹ Oscar Cullmann, *Christus und die Zeit – Die urchristliche Zeit- und Geschichtsauffassung*, německý originál vyšel 1946, 3. vyd. (Tübingen, 1962), anglický překlad *Christ and Time: The Primitive Christian Conception of Time and History* (Philadelphia: Westminster, 1950).

⁹⁰ Viz např. A. L. Moore, *The Parousia in the New Testament* (Leiden: Brill, 1966).

⁹¹ Viz např. Kümmel, 170–173. K této věci a k celému odstavci viz zvl. E. Earle Ellis, *Eschatology in Luke* (Philadelphia: Fortress Press, 1972); A. J. Mattill Jr., *Luke and the Last Things* (Dillsboro: Western North Carolina Press, 1979); I. Howard Marshall, *Luke: Historian and Theologian*, rev. vyd. (Grand Rapids: Zondervan, 1989), zvl. 77–88; Leon Morris, „Luke and Early Catholicism“, v *Studying the New Testament Today*, sv. 1, ed. John H. Skilton (Nutley: Presbyterian & Reformed, 1974), 60–75.

se Ježíš věnuje ekonomickým aspektům učednictví více než v kterémkoli jiném. Nástup teologie osvobození a vědomí, že západní společnost je zahlcena materialismem, podnítilo řadu současných badatelů, aby se zabývali Lukášovým učením o těchto otázkách. Mnohé z těchto studií se soustředí pouze na evangelium, existují ale důležité studie, jež přihlížejí i ke Skutkům.⁹²

V posledních letech bylo nejdiskutovanější otázkou Lukášovy teologie pojetí Mojžíšova zákona a vztahu mezi Izraelem a církví. Podnětem k této diskusi byly především spisy Jacoba Jervella.⁹³ V protikladu k novozákoníkům, kteří nacházeli u Lukáše a ve Skutcích téma církve jakožto nového Izraele – tedy nový lid Boží, který *nahrazuje* Izrael – trvá Jervell na tom, že Izrael podle Lukáše a Skutků tvoří kající Židé. Křesťané z pohanů patří k Izraeli jako „přidružený lid“.

Kromě tohoto důrazu na kontinuitu Izraele Jervell tvrdí, že Lukáš má nejkonzervativnější pohled na Mojžíšův zákon ze všech spisů Nového zákona.⁹⁴ Po židokřesťanech se vyžaduje dodržování Zákona a křesťané z pohanů musí dodržovat tu část Zákona, která se jich týká (viz apoštolský dekret). Mnozí vyslovili s Jervellovou tezí souhlas,⁹⁵ u řady jiných ovšem narazil na vážnou kritiku.⁹⁶ Lukáš nepřenáší název „Izrael“ na církev, líčí ji jako nový celek, složený z věřících Židů i pohanů.⁹⁷ I Jervellovo pojetí Mojžíšova zákona lze kritizovat. Několik badatelů prokázalo, že v pohledu Lukášova evangelia a Skutků na zákon nenacházíme kontinuitu, kterou v nich vidí Jervell.⁹⁸

⁹² L. T. Johnson, *The Literary Function of Possessions in Luke-Acts*, SBLDS 39 (Missoula: SP, 1977); Richard J. Cassidy a Philip J. Scharper, ed., *Political Issues in Luke-Acts* (Maryknoll: Orbis, 1983); P. F. Esler, *Community and Gospel in Luke-Acts: The Social and Political Motivations of Lucan Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

⁹³ Viz zvláště Jacob Jervell, „The Divided People of God“ a „The Law in Luke-Acts“, v *Luke and the People of God* (Minneapolis: Augsburg, 1972), 41–74 a 133–151.

⁹⁴ Jervell: „The Law in Luke-Acts“, 141.

⁹⁵ Viz Robert L. Bradley, *Luke-Acts and the Jews: Conflict, Apology, and Conciliation*, SBLMS 33 (Atlanta: SP, 1987), Fitzmyer, *Luke I–IX*, 58–59.

⁹⁶ Viz zejména Jack T. Sanders, „The Jewish People in Luke-Acts“, v *Luke-Acts and the Jewish People: Eight Critical Perspectives*, ed. Joseph B. Tyson (Minneapolis: Augsburg, 1988), 51–75. Viz též M. M. B. Turner, „The Sabbath, Sunday, and the Law in Luke/Acts“, v *From Sabbath to Lord's Day*, ed. D. A. Carson (Grand Rapids: Zondervan, 1982), 99–157. Viz též dějiny bádání o této otázce u Josepha B. Tysona, *Luke, Judaism, and the Scholars: Critical Approaches to Luke-Acts* (Columbia: University of South Carolina Press, 1999).

⁹⁷ Viz např. Howard I. Marshall, „Israel' and the Story of Salvation“, v *Jesus and the Heritage of Israel*, 255–257.

⁹⁸ S. G. Wilson, *Luke and the Law*, SNTSMS 50 (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Craig L. Blomberg, „The Law in Luke-Acts“, *JSNT* 22 (1984), 53–80; idem, „The Christian and the Law of Moses“, v *Witness to the Gospel: The Theology of Acts*, ed. I. Howard Marshall a David Peterson (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 397–416; M. A. Seifrid, „Jesus and the Law in Acts“, *JSNT* 30 (1987), 39–57.

PŘÍNOS SKUTKŮ APOŠTOLŮ

Přínos historický

Aniž bychom popírali, že hlavním účelem Skutků je budování věřících a že významný je i jejich teologický přínos, nesmíme ztratit ze zřetele, že vyprávějí o historických událostech. Právě toto vyprávění – zejména o založení a růstu církve se zvláštním důrazem na Pavlovy osudy – nenachází nikde obdobu a je pro nás neoceřitelným pramenem informací o těchto událostech. Kdyby nebylo Skutků, nevěděli bychom nic o vylití Ducha o Letnicích, o Štěpánově mučednické smrti, o životě rané jeruzalémské církve ani o tom, jak evangelium proniklo k Samařanům a poňanům. O Pavlově životě a o jeho misijních cestách bychom toho věděli velmi málo a měli bychom daleko horší předpoklady pro porozumění jeho listům a jeho teologii. Lze však historickým informacím Skutků důvěřovat? Již jsme zmínili, že historickou spolehlivost Skutků mnozí zpochybňují. Ti, kdo pochybují o Lukášově přesnosti, se zabývají především těmito třemi hlavními tématy: Lukáš a historické standardy starověku, srovnání Lukáše s jinými zdroji informací a proslovy zaznamenané ve Skutcích.

Historické standardy starověku. Vícekrát bylo řečeno, že bychom od Lukáše neměli očekávat přesný záznam faktů, protože starověcí historici se faktů příliš pečlivě nedrželi. Psali, protože chtěli vychovávat či vyvodit morální ponaučení. S tím, co se skutečně událo, nakládali poměrně volně. Látku upravovali, aby dobře posloužila jejich záměrům, a pokud fakta neznali, neváhali je doplnit. Trvat na historické přesnosti by tedy znamenalo neprávem vztahovat na Lukáše normy moderní historiografie.

Historiografické standardy starověku rozhodně nebyly tak zajedno v důsledném dbání na faktickou přesnost, jako je tomu v době dnešní. Ve spisech řady autorů, kteří se označovali za „historiky“, je více fikce než faktů. Nejlepším starověkým historikům ovšem o fakta šlo a v tomto ohledu se od moderních historiků příliš nelišili. Zvláště to platí o tzv. „vědeckých“ dějinách a ze srovnání s nimi vycházejí Skutky velmi dobře.⁹⁹ Kupříkladu Polybios kritizuje jiné historiky za to, že si vymýšlejí dramatické scény – buď v honbě za senzací či aby z nich pak vyvozovali morální ponaučení – a tvrdí, že historik by měl „jednoduše zaznamenat, co se opravdu stalo a co bylo opravdu řečeno, i když by šlo o něco zcela všedního“ (2.56.10).¹⁰⁰ Podobnou myšlenku vyjadřuje Lúkianos ve svém eseji „Jak psát dějiny“. Jiný přístup ovšem nacházíme u Thúkýdida. Thúkýdídés líčí, jak psal své Dějiny peloponéské války:

⁹⁹ Viz zvláště Loveday C. A. Alexanderová, „Acts and Ancient Intellectual Biography“, v *The Book of Acts in Its Ancient Setting*, ed. Bruce W. Winter a Andrew D. Clarke, první svazek řady *The Book of Acts in Its First Century Setting* (Grand Rapids: Eerdmans, 1993), 31–63.

¹⁰⁰ Viz W. R. Paton, *Polybios: The Histories*, sv. 1, LCL (Cambridge: Harvard University Press, 1922). K těmto otázkám viz zejména A. W. Mosley, „Historical Reporting in the Ancient World“, *NTS* 12 (1965–66), 10–26; Hemer, *Book of Acts*, 43–44, 75–79. Viz též W. C. van Unnik, „Luke’s

Co se týče řečí, které proslovili jedni i druhí, jednak když se chystali do války, jednak během ní, bylo pro mne těžké zapamatovat si přesné znění těch, které jsem sám slyšel, a bylo to těžké i pro ty, kteří mi podávali zprávu o jiných, pronesených někde jinde; vyjádřil jsem to, co jsem si myslel, že nejspíš každý jednotlivec mluvil, aby se to v té které situaci hodilo, a držel jsem se při tom co nejvěrněji základního smyslu skutečně pronesených řečí. (1.22)

I Thúkýdídés, který je považován za jednoho z nejlepších starověkých historiků, upozorňuje, že jím zachycené řeči nejsou doslovné citáty. Na jeho vyjádření jsou zajímavé dvě věci. Za prvé, kde neměl informace z první ruky, snažil se předat obecný smysl proslovu tak, jak se „to v té které situaci hodilo“. Za druhé, nevmýšlel si vzletné projevy, které by vyhovovaly jeho záměrům, ale držel se toho, co bylo v dané situaci vhodné.

K této otázce se vrátíme, až budeme probírat řeči ve Skutcích.¹⁰¹ Na tomto místě pouze zdůrazníme, že podle starověkých spisovatelů byly standardy tehdejších historických zpráv velmi vysoké a neliší se příliš od těch, které známe my. Proto nelze tvrdit, že starověkým historikům nezáleželo na tom, co se skutečně přihodilo.

Srovnání Skutků s jinými prameny. Lukáš měl tedy k dispozici historiografické standardy téměř stejně přísné, jako jsou naše. Stojíme však před otázkou, zda se jich sám držel. Nelze na ni odpovědět jinak než na základě pečlivého srovnávání Lukáše s jinými starověkými prameny, které obsahují tytéž údaje. Jelikož ovšem neexistují žádné paralely ke Skutkům, jsou naše srovnávací možnosti dosti omezené. Přesto můžeme zkoumat, je-li Lukáš spolehlivý, v následujících třech oblastech: ve znalosti společnosti, politiky a geografie prvního století, v líčení událostí, které popisují i jiní starověcí historikové, a v tom, jak přesně líčí osudy a teologii apoštola Pavla.

William Ramsay,¹⁰² A. N. Sherwin-White¹⁰³ a Colin Hemer¹⁰⁴ prokázali, že Lukáš je v celé řadě detailů naprosto přesný – ať už se jedná o vládu v římských provinciích, zeměpisné hranice v prvním století, společenské a náboženské zvyky, námořnictví¹⁰⁵ či další. Tato přesnost dokazuje, nejen že se Lukáš vyznal v římském světě prvního století, ale i že byl důvěrně obeznámen s konkrétními místy a oblastmi, kde se odehrává jeho vyprávění.

Second Book and the Rules of Hellenistic Historiography“, v *Les Actes des Apôtres: Traditions, rédaction, théologie*, ed. J. Kremer, BETL 48 (Leuven: Leuven University Press, 1979), 37–60.

¹⁰¹ K Thúkýdídovi viz Hemer, *Book of Acts*, 421–426.

¹⁰² Ramsay, *Bearing of Recent Discovery and St. Paul*.

¹⁰³ A. N. Sherwin-White, *Roman Society and Roman Law in the New Testament* (London: Oxford University Press, 1963).

¹⁰⁴ Hemer, *Book of Acts*.

¹⁰⁵ O plavbě, jež skončila ztroskotáním, viz James Smith, *The Voyage and Shipwreck of St. Paul*, 4. vyd. (London: Longman, Brown, Green & Longmans, 1880; dotisk Grand Rapids: Baker, 1978).

Lukáš jen zřídka mluví o událostech, které zmiňují i další dějepisci, a pokud tak činí, neuvádí zpravidla dostatek podrobností, jež by nám umožnily srovnání. V knize Skutků zmiňuje smrt Heroda Agrippy I. (12,19–23), velký hladomor v polovině 40. let (11,27–30), Claudiův edikt, jímž byli Židé vypovězeni z Říma (18,2), ustanovení prokurátora Felixe v Judsku namísto Festa (24,27) a egyptského vzbouřence, který působil v polovině padesátých let (21,38). Všechny tyto události potvrzují také sekulární historické prameny. Jen o dvou místech se tvrdí, že tam Lukáš informuje nepřesně. Podle Skutků 5,36–37 zmiňuje židovský rabi Gamaliel falešného mesiáše jménem Theudas a po něm ještě „Judu Galilejského“. Rebela jménem Theudas zmiňuje i Josephus Flavius. Podle něj působil v letech 44–46, asi čtyřicet let po Judovi, ale nejméně deset let před událostmi, popisovanými ve Skutcích 5 (*Ant.* 20.5.1). Gamaliel ovšem mohl mluvit o úplně jiném člověku téhož jména. Kromě toho, jak poznamenává F. F. Bruce, „máme-li pouze slovo jednoho autora proti slovu druhého autora, může mít Lukáš pravdu neméně než Josephus“.¹⁰⁶ Dalším problémem jsou slova římského důstojníka, podle nějž „Egyptán“ vedl vzpouru „čtyř tisíc vzbouřenců“ (Sk 21,38). Josephus totiž uvádí počet třicet tisíc (*Ant.* 20.8.6). V tomto bychom měli opět důvěřovat spíše Lukášovi než Josephovi, který často uvádí velmi nadnesená čísla.

Nejvíce ovšem Lukášovu přesnost problematizuje srovnání jeho popisu apoštola Pavla s tím, co o sobě říká Pavel samotný. Některé z domnělých rozporů jsme již probrali a dospěli jsme k závěru, že není třeba vrážet klín mezi Pavla Skutků a Pavla epištol. Údajné historické rozpory se téměř ve všech případech týkají věcí, v nichž jsou Pavlovy vlastní výpovědi neúplné či dvojznačné. Nemělo by nás to příliš překvapovat. Pavel psal své dopisy z jiných důvodů, než aby přinášel přesné historické informace. Proto bychom v nich neměli hledat historické podrobnosti, které nacházíme ve Skutcích.

Snad bychom se měli podrobněji zmínit o jednom z nejznámějších problémů, jež vyvstávají při srovnání Skutků s Pavlovými listy. Jde o otázku, kolikrát byl Pavel po svém obrácení v Jeruzalémě. Ve svých epištolách zmiňuje Pavel pouze tři cesty do Jeruzaléma: první asi tři roky po obrácení (Ga 1,18), druhou čtrnáct let po obrácení, případně po předchozí cestě (Ga 2,1), a konečně návštěvu, kterou plánoval, když psal epištolu Římanům (Ř 15,24). Ze Skutků se ale dozvídáme o pěti pobytech v Jeruzalémě: první těsně po obrácení (9,26), po druhé při předávání pomoci obětem hladomoru (11,27–30), dále je zmíněna účast na apoštolském koncilu (15. kap.), pak návštěva mezi druhou a třetí misijní cestou (18,22) a konečně návštěva na konci třetí misijní cesty (21,17). Je zřejmé, že první návštěva, kterou Skutky zmiňují, je ta, o níž píše Pavel v Galatským 1,18. Poslední je ta, kterou zmiňuje v listu Římanům. Lukáš je často obviňován, že si některé další návštěvy Jeruzaléma vymyslel, zejména proto, že – jak se tvrdí – návštěva zmíněná v Ga 2,1 musí být totožná s návštěvou během apoštolského koncilu (Sk 15). Nezbyvá

¹⁰⁶ Bruce, *Acts of the Apostles*, 18.

tedy místo pro návštěvu se sbírkou na potřebné ze Skutků 11,27–30. Ve skutečnosti je ale pravděpodobnější, že v Galatským 2,1 míní Pavel právě tuto návštěvu (viz níže úvod k listu Galatským, kap. 12). V takovém případě by mezi Pavlem a Skutky nebyl jiný rozpor než v počtu uváděných návštěv. Jelikož ale nemáme žádný důvod domnívat se, že Pavel zmínil všechny své návštěvy, i tento problém mizí. Podobně je tomu s jinými, méně závažnými údajnými rozpory mezi popisem Pavlova života ve Skutcích a podrobnostmi o jeho životě, jež můžeme vyčíst z epistol.

Řeči. Mnozí badatelé jsou přesvědčeni, že co se týče řečí zaznamenaných ve Skutcích, je Lukáš krajně nespolehlivý. Upozorňují, že všechny řeči jsou psány stejným stylem, který je navíc totožný se stylem, jímž jsou psány narativní části Skutků. Dále tvrdí, že teologie těchto řečí je výrazně lukášovská; ne tedy petrovská, pavlovská či jiná. Proto mnozí docházejí k závěru, že se Lukáš přidržel thúkýdiovského modelu (viz citát výše) a vložil do úst svých postav slova, jež mu připadala v dané situaci vhodná.¹⁰⁷

Na toto obvinění je třeba reagovat. *Za první*, zmiňovali jsme, že Thúkýdídés nepodával zprávu o tom, o čem se opravdu mluvilo, pouze v případech, kdy neměl potřebné informace. Někteří jiní starověcí historikové zacházeli s dějinami mnohem volněji a řeči si vymýšleli. Není žádný důvod, proč bychom měli Lukáše srovnávat právě s nimi, a nikoli s těmi, kteří se snažili řeči zaznamenávat přesně (např. Polybios, viz 12.25b.1, 4). *Za druhé*, jednota stylu, kterým jsou řeči psány, dokazuje pouze to, že Lukáš tyto řeči necituje doslovně, ale podává nám jejich obsah vlastními slovy. Mnohdy tomu ani nemohlo být jinak, neboť mnohé z těchto řečí Lukáš patrně překládal z aramejštiny. Je rovněž velice pravděpodobné, že Lukášem zaznamenané řeči byly mnohem delší a Lukáš nám přináší pouze jejich shrnutí. Parafráze a shrnutí projevů ovšem mohou stále přesně sdělovat jejich obsah. *Za třetí*, tvrdí se, že v teologii těchto řečí nejsou rozdíly. Nicméně kupříkladu Petrovy řeči z 2. a 3. kapitoly Skutků obsahují christologické a eschatologické formulace (např. 2,36 a 3,19–20), které velmi dobře zapadají do nejstaršího období církve a které se liší od formulací, s nimiž se setkáváme v Pavlových kázáních ze Skutků 13 a 17.¹⁰⁸ Ani v jednom případě nelze prokázat, že by teologie či pocity vyjádřené v proslovech neodpovídaly situaci nebo že by je autor nemohl pronést. Vzhledem k tomu, do jaké míry byl Lukáš věrný svých předlohám (Markovi a Q) v evangeliu, můžeme předpokládat, že ve Skutcích byl svým pramenům věrný neméně. Tento argument bývá ovšem mnohdy zpochybňován. Jeho kritici tvrdí, že Lukáš měl nepochybně mnohem větší úctu k Ježíšovým slovům, než měl ke slovům apoštolů. Nelze však nijak dokázat, že

¹⁰⁷ Viz zvl. Dibelius, „The Speeches of Acts and Ancient Historiography“, v *Studies in the Acts of the Apostles*, 138–185; Cadbury, „The Speeches in Acts“, v *The Beginnings of Christianity*, 5.405–427; Ulrich Wilckens, *Die Missionsreden der Apostelgeschichte*, WMANT 5 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1961); Eduard Schweizer, „Concerning the Speeches in Acts“, v *Studies in Luke-Acts*, 208–216.

¹⁰⁸ K christologii viz C. F. D. Moule, „The Christology of Acts“, v *Studies in Luke-Acts*, 159–185; a Richard N. Longenecker, *The Christology of Early Jewish Christianity* (London: SCM, 1970).

Lukáš takto rozlišoval. Evangelista píše, že jeho záměrem je přesvědčit čtenáře o „hodnověrnosti toho, v čem byli vyučováni“ (L 1,4). Máme tedy všechny důvody domnívat se, že se snažil přesně zachytit, co lidé říkali, a to nejen v evangeliu, nýbrž i ve Skutcích.¹⁰⁹

Přínos teologický a pastorální

Hlavním Lukášovým záměrem bylo budovat věřící tým, že jim objasní, jak se Boží plán, jenž se naplnil v Kristu, dále rozvíjel v dějinách prvotní církve. Právě ono pečlivé sledování vztahu mezi tím, jak apoštolové kázali Boží slovo, a tím, co učil a naplňoval Ježíš, je patrně Lukášovým nejvýznamnějším přínosem. „Slovo Boží“ je tak pojítkem obou Lukášových knih¹¹⁰ – spasení, které nejdříve oznámil anděl v noci Ježíšova narození v judské pahorkatině (L 2,10-12), nakonec proniklo do hlavního města Římské říše. „Události, které se mezi námi naplnily“ (L 1,1) líčí Lukáš jako pokračování dějin spásy Starého zákona. Ukazuje, že tyto dějiny v Kristu vrcholí a od něj pak skrze Duchem vedené apoštoly přecházejí do nové fáze – do církve, jež je eschatologickým Božím lidem.¹¹¹ Takto Lukáš zprostředkovává Theofilovi – a každému křesťanu, který pročítá jeho dvousvazkové dílo – ujištění, že víra je pevně založena v Božím dějinném jednání. Zvěst, které jsme uvěřili, je zvěst, kterou poslal sám Bůh.

Lukáš tedy dokazuje, že spásná zvěst má svou kontinuitu. Také ale ukazuje, že to, co z této zvěsti plyne, se projevuje postupně. Lukášovu historickou spolehlivost můžeme poznat z toho, jak líčí rozdíly mezi původním jeruzalémským společenstvím a pozdějšími církevními obcemi tvořenými křesťany z pohanů, které zakládal Pavel. První křesťané byli Židé, kteří uvěřili, že Ježíš je zaslíbený Mesiáš, a že tedy nastává mesiášský věk. Nadále však uctívali Boha v chrámě a zřejmě věrně dodržovali Zákon a jeho ustanovení. Židovský pohled církev opouštěla pouze postupně, jak nabývala univerzálnější orientace – Bůh totiž jasně ukazoval, že koná nové dílo, v němž již Zákon nehraje klíčovou roli a v němž budou pohané sdílet stejné Boží požehnání jako Židé. Výrazným přínosem Skutků je líčení tohoto vývoje, jenž vrcholí Pavlovým prohlášením, že nevěřící Izrael se zatvrdil a že spasení je nyní nabídnuto pohanům (28,25–29).

Apoštol Pavel je hlavním nástrojem této „univerzalizace“ církve a je bezesporu Lukášovým hrdinou.¹¹² Childs přišel s myšlenkou, že Lukáš líčí „kanonického Pavla“ – postavu, jež není nutně shodná s historickým Pavlem, je však vhodným obrazem apoštola pro pozdější dobu.¹¹³ Nicméně o tom, že by Lukáš líčil Pavla jako postavu vhodnou pro budoucnost, lze pochybovat. Spíše můžeme říci, že

¹⁰⁹ K řečem viz opět Hemer, *Book of Acts*, 415–426.

¹¹⁰ Haenchen, *Acts*, 98; Longenecker, „Acts“, 218.

¹¹¹ K tomuto tématu viz zejména Marshall, *Luke, Historian and Theologian*; idem, *Acts*, 20–21; Gasque, „Recent Study“, 120–121.

¹¹² Např. Martin Hengel, *Between Jesus and Paul* (Philadelphia: Fortress Press, 1983), 2.

¹¹³ Childs, 225–227.

podle Lukáše hraje Pavel rozhodující úlohu při nástupu nového období dějin spásy. V tomto smyslu měl větší význam pro minulost církve než pro její přítomnost či budoucnost. Už jsme se snažili dokázat, že nejsou žádné vážnější důvody k domněnce, že Pavel byl ve skutečnosti jiný, než jak ho líčí Skutky. Nadto bychom si měli dát pozor, abychom Pavlovi nepřisuzovali v Lukášově líčení významnější místo, než mu náleží. „Pokud se vše vykládá tak, že to má sloužit potvrzení autority a autentičnosti Pavlovy služby, pak se stává hlavní postavou Lukášova dvou-svazkového díla Pavel, nikoli Ježíš.“¹¹⁴

Základní teologické a pastorální směřování Skutků nám vyvstane, soustředíme-li se na šest klíčových témat.

Boží plán. Uskutečňování Božího plánu je tématem, jež spojuje Lukášovo evangelium se Skutky (viz 5. kap.). Na počátku evangelia je ohlášeno brzké naplnění Božích zaslíbení Izraeli (1,32–33.54–55.68–79). Předposledním vyvrcholením tohoto plánu jsou události Ježíšova působení, smrti a vzkříšení. Jeho posledním vyvrcholením je vytvoření Božího lidu na konci časů. Ve Skutcích Lukáš líčí, jak se naplňuje Boží plán přinést spasení „až po nejzazší konec země“. Nejprve umírá Boží služebník-Mesiáš, o němž pak vydává svědectví církev, která přejímá funkci služebníka (výraz „až po nejzazší konec země“ je patrně převzat z místa, kde Izajáš mluví o služebníkovi [49,6; viz Sk 13,47]).¹¹⁵ Se zvláštními mechanismy, jimiž je Boží plán oznamován v evangeliu, se setkáváme i ve Skutcích – ať už jde o poznámky o Boží nutnosti (1,16.21; 3,12; 4,21; 9,16; 14,21; 17,3; 19,21; 23,11; 27,24), zásahy andělů (5,19.21; 12,7–11.23; 27,23–24), vidění (10,10–16; 16,9; 18,9; 22,17–21) či o naplnění Písem (1,20; 2,16–21.25–28.34–35; 3,22–23; 4,11.25–26; 7,48–49; 8,31–35; 13,33–37.40–41.47; 15,15–18; 17,2–3; 26,22–23; 28,25–27).¹¹⁶

Lukášovi velmi záleží na tom, aby bylo zřejmé, že součástí Božího plánu byly zejména dva momenty: Ježíšovo ukřižování (např. 2,23 a 13,27) a začlenění pohanů do Božího lidu (např. 10,1–16; 13,47; 15,15–18). V obou případech šlo o významné, leč kontroverzní složky raně křesťanské interpretace dějin spásy.

Přítomnost budoucnosti. Další důležitou složkou sebepochopení křesťanů bylo přesvědčení, že s příchodem Krista a Ducha nastaly „poslední dny“. V prorocích tento výraz označuje období, kdy Bůh naplní svá zaslíbení tím, že zachrání svůj lid a bude soudit jeho nepřátele. Lukáš říká jasně, že soudný den a konečné spasení je záležitostí budoucnosti (srov. 3,21 a 10,42), nicméně velmi mu záleží na tom, aby ukázal, že křesťané již žijí v těchto „posledních dnech“. Toto přesvědčení je zá-

¹¹⁴ David Peterson, „Luke’s Theological Enterprise: Integration and Intent“, v *Witness to the Gospel*, 533.

¹¹⁵ K této věci viz zvl. David W. Pao, *Acts and the Isaianic New Exodus*, WUNT 130 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 2000), 91–93, passim.

¹¹⁶ Lukáš se ovšem vztahuje k Písmu i jinak než skrze přímé citace. Podobně jako jiní novozákonní autoři i Lukáš ukazuje na *předlohy* spásných událostí, které ohlašují věk spásy – viz Darrell Bock, *Proclamation from Prophecy and Pattern: Lucan Old Testament Christology*, JSNTSup 12 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1987).

měrně vyjádřeno v Petrově tvrzení, že mluvení jazyky o Letnicích je právě to, o čem Jóel říkal, že nastane „v posledních dnech“ (2,16–17). Toto pojetí se však projevuje v celém vyprávění, jak o tom svědčí mnoho citací ze Starého zákona.

Spása. Již v 5. kapitole jsme konstatovali, že většina odborníků považuje „spásu“ za ústřední teologické téma jak Lukášova evangelia, tak Skutků.¹¹⁷ Z řady klíčových míst je zřejmé, že Skutky přejímají toto téma od evangelia:

„A každý, kdo vyzývá jméno Páně, bude zachráněn.“ (2,21 [=Jóel 2,32])

„A Pán denně přidával k jejich společenství ty, které povolával ke spáse.“ (2,47b)

„V nikom jiném není spásy; není pod nebem jiného jména, zjeveného lidem, jímž bychom mohli být spaseni.“ (4,12)

„... toho Bůh vyvýšil jako vůdce a spasitele a dal mu místo po své pravici, aby přinesl Izraeli pokání a odpuštění hříchů.“ (5,31)

„A z Davidova potomstva dal Bůh Izraeli podle svého slibu Spasitele Ježíše.“ (13,23)

„Bratři z rodu Abrahamova i vy, kteří s nimi ctíte jediného Boha, nám bylo posláno toto slovo spásy.“ (13,26)

„Vždyť Pán nám přikázal: ‚Ustanovil jsem tě, abys byl světlem pohanům a nesl spásu až na sám konec země.‘“ (13,47 [=Iz 49,6])

„Oni mu řekli: ‚Věř v Pána Ježíše, a budeš spasen ty i všichni, kdo jsou v tvém domě.‘“ (16,31)

„Vězte, že tato Boží spása byla poslána pohanům. A oni ji přijmou.“ (28,28)

Učedníci zpočátku očekávali, že spása bude znamenat obnovu pozemského království Izraele (1,6). Ježíš neříká jednoznačně, že tomu tak nebude, nicméně z jeho důrazu na svědectví apoštolů lze usoudit, že spásná moc Božího království se uskutečňuje v odpuštění hříchů, jež je nabízeno při zvěstování evangelia.

Boží slovo. Často přehlíženým, leč podstatným tématem Skutků je Boží slovo.¹¹⁸ Z mnoha míst je zřejmé, že Lukáš prisuzuje růst a sílu církve dynamickému působení Božího slova. Kamkoli apoštolové jdou, všude káží Boží slovo. „Přijal Boží slovo“ je vlastně totéž co „stal se křesťanem“ (11,1). Zvlášť výrazná jsou místa – zpravidla jde o přechodová shrnutí – kde Lukáš tvrdí, že Boží slovo „rostlo“, „šířilo se“ či „sílilo“ (6,7; 12,24; 13,49; 19,20). Boží slovo – to je u Lukáše především zvěst o Božím milostivém vykoupení skrze Ježíše Krista. Lukáš zdůrazňuje důležitost apoštolského kázání; nenechává nás ale na pochybách, že duchovní proměna nastává pouze tehdy, když jsou apoštolové věrnými svědky Slova. C. K. Barrett poznamenává: „Lukášův důraz na hlásání Božího slova ... ukazuje, že roz-

¹¹⁷ Joel Green tvrdí, že spása je integrujícím tématem Skutků („Salvation to the Ends of Earth“ [Acts 13:47]: God as Saviour in the Acts of the Apostles“, v *Witness to the Gospel*, 83–106).

¹¹⁸ Viz zvl. Pao, *Acts and the Isaianic New Exodus*, 147–180; dále Brian S. Rosner, „The Progress of the Word“, v *Witness to the Gospel*, 215–233.

hodujícím faktorem je slovo samotné. "Církev je nástrojem spásy, „jen pokud poskytuje rámec pro kázání slova“.¹¹⁹ Talbert soudí, že pro důraz na moc Slova je třeba Lukáše považovat nikoli za „raného katolíka“, nýbrž za „proto-protestanta“ (užíváme-li tato označení v jejich běžném významu).¹²⁰

Duch svatý. Dalším faktorem, jenž spojuje Lukášovo evangelium a Skutky, je pozornost věnovaná dílu Ducha. Mnozí si všimli, že v tomto ohledu můžeme najít paralely mezi evangeliem a Skutky: Ježíš je na počátku svého působení pomazán Duchem a později je podobně i církev na počátku své služby oděna mocí Ducha. Ježíš koná v moci Ducha zázraky a znamení – podobně apoštolové uzdravují lidi mocí Ducha. Duch svatý řídí události v evangeliu a podobně je řídí i ve Skutcích. Odborníci si všimli, že Lukáš se ve Skutcích soustředí zejména na prorockou aktivitu Ducha, který povzbuzuje rané křesťany ke svědectví (např. 4,8.31; 7,55; 13,9) a řídí i průběh služby apoštolů (8,29.39; 11,12; 13,2; 16,6.7; 20,22).¹²¹ Klíčem je zde samozřejmě Petrův citát z Jóela 2,28: „... sešla svého Ducha na všechny lidi; synové vaši a vaše dcery budou mluvit v prorockém vytržení...“ (Sk 2,17). Není pochyb o tom, že prorockví je ve Skutcích důležitou funkcí Ducha. Neměli bychom ale přehlížet další důležitý rys díla Ducha svatého.¹²² Na klíčových místech svého vyprávění Lukáš zmiňuje, že na někoho Duch svatý „sestoupil“ nebo že někoho „naplnil“. Stalo se to těm, kteří přijali Petrovo letniční kázání (2,38), Samařanům, kteří se obrátili (8,15–17), Kornéliovi a jeho domácnosti (10,44). Naplnění Duchem je evidentně jedním z poznávacích znamení, že daný člověk náleží k rodícímu se Božímu lidu posledních dnů (viz zejména 11,15–17; 15,8–9) – spolu s vírou, pokáním a křtem vodou.¹²³

Boží lid. Již výše jsme zmínili, že snad nejdůležitějším záměrem, s nímž Lukáš psal knihu Skutků, bylo pomoci křesťanům vyrovnat se s otázkou „Kdo jsme?“ Dvě tisíciletí církevních dějin nám někdy zamlžují, jak důležitá byla tato otázka pro první křesťany. Dokud byli mezi věřícími pouze Židé, mohli si všichni myslet, že tato nová skupina je jen další židovskou sektou, která zastává jakési bláznivé náhledy na to, kdo je Mesiáš. Jakmile se ale v obraze objevují Samařané a pohané, nevystačili si křesťané s identitou v rámci judaismu. Muselo vzniknout něco nového – něco, co má kontinuitu s předchozím, nicméně co se od předchozího také odlišuje. Lukáš nás nenechává na pochybách, zda přijetí pohanů či odpoutání se od chrámu či Tóry bylo či nebylo Boží vůlí. Proto musela tato skupina dostat nové jméno – „křesťané“, následovníci Kristovi (11,26).

¹¹⁹ Barrett, *Luke the Historian in Recent Study*, 72, 74.

¹²⁰ Charles H. Talbert, „The Redactional Critical Quest for Luke the Theologian“, v *Jesus and Man's Hope*, sv. 1, ed. Donald G. Miller (Pittsburgh: Pittsburgh Theological Seminary, 1970), 220. Talbert dodává: „Sola scriptura je úhelným kamenem lukášovské teologie.“

¹²¹ Viz např. Max Turner, *Power from on High: The Spirit in Israel's Restoration and Witness in Luke-Acts*, IPTSS 9 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996).

¹²² Viz Green, *Theology*, 45–47.

¹²³ James D. G. Dunn tvrdí, že podle Skutků patří toto čtveré k „obrácení a zasvěcení“ (*Baptism in the Holy Spirit*, SBT 15 [London: SCM, 1970]).

BIBLIOGRAFIE

Kurt Aland a Barbara Aland, *The Text of the New Testament*, rev. vyd. (Grand Rapids: Eerdmans, 1989); Loveday C. A. Alexander, *The Preface to Luke's Gospel: Literary Convention and Social Context in Luke 1:1-4 and Acts 1:1*, SNTSMS 78 (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); idem, „Acts and Ancient Intellectual Biography“, v: *The Book of Acts in Its Ancient Setting*, ed. Bruce W. Winter a Andrew D. Clarke, sv. 1: *The Book of Acts in Its First Century Setting* (Grand Rapids: Eerdmans, 1993), 31-63; David E. Aune, *The New Testament in Its Literary Environment*, LEC 8 (Philadelphia: Westminster, 1987); idem, *Studies in New Testament and Early Christian Literature* (Leiden: Brill, 1972); C. K. Barrett, *A Critical and Exegetical Commentary on the Acts of the Apostles*, 2 sv., ICC (Edinburgh: T. & T. Clark, 1994, 1998); idem, *Luke the Historian in Recent Study* (London: Epworth, 1961); F. Blass, „Die Textüberlieferung in der Apostelgeschichte“, *TSK* 67 (1894), 86-119; Craig L. Blomberg, „The Christian and the Law of Moses“, v *Witness to the Gospel: The Theology of Acts*, ed. I. Howard Marshall a David Peterson (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 397-416; idem, „The Law in Luke-Acts“, *JSNT* 22 (1984), 53-80; Darrell Bock, *Luke, vol. 1: 1:1-9:50*, BECNT (Grand Rapids: Baker, 1994); idem, *Proclamation from Prophecy and Pattern: Lucan Old Testament Christology*, JSNTSup 12 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1987); M.-E. Boismard a A. Lamouille, *Le texte occidental des Actes des Apôtres: Reconstitution et rehabilitation*, 2 sv. (Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 1984); François Bovon, *Luke the Theologian: Thirty-three Years of Research (1950-1983)* (Allison Park: Pickwick, 1987); Robert L. Brawley, *Luke-Acts and the Jews: Conflict, Apology, and Conciliation*, SBLMS 33 (Atlanta: SP, 1987); F. F. Bruce, *The Acts of the Apostles: The Greek Text with Introduction and Commentary*, 2. vyd. (Grand Rapids: Eerdmans, 1952); idem, „The Acts of the Apostles: Historical Record or Theological Reconstruction?“ *ANRW* 25.3 (1985), 2569-2603; idem, *The Book of Acts*, rev. vyd., NICNT (Grand Rapids: Eerdmans, 1988); idem, „Is the Paul of Acts the Real Paul?“ *BJRL* 58 (1975-76), 282-305; idem, *Paul: Apostle of the Heart Set Free* (Grand Rapids: Eerdmans, 1977); F. C. Burkitt, *The Gospel History and Its Transmission*, 3. vyd. (Edinburgh: T. & T. Clark, 1911); Henry J. Cadbury, *The Making of Luke-Acts* (New York: Macmillan, 1927); idem, *The Style and Literary Method of St. Luke*, HTS 6 (Cambridge: Harvard University Press, 1919); Richard Cassidy a Philip J. Scharper, ed., *Political Issues in Luke-Acts* (Maryknoll: Orbis, 1983); Albert C. Clark, *The Acts of the Apostles: A Critical Edition, with Introduction and Notes on Selected Passages* (Oxford: Clarendon Press, 1933); Hans Conzelmann, *Acts of the Apostles*, Hermeneia (Philadelphia: Fortress Press, 1987); idem, *The Theology of St. Luke* (New York: Harper & Row, 1961); Oscar Cullmann, *Christ and Time: The Primitive Christian Conception of Time and History* (Philadelphia: Westminster, 1950); Martin Dibelius, *Studies in the Acts of the Apostles*, ed. Heinrich Greeven (London: SCM, 1956); James D. G. Dunn, *Baptism in the Holy Spirit*, SBT 15 (London: SCM, 1970); Jacques Dupont, *The Sources of the Acts* (New York: Herder & Herder, 1964) E. Earle Ellis, „‘The Ends of the Earth’ (Acts 1:8)“, *BBR* 1 (1991): 123-32; idem, *Eschatology in Luke* (Philadelphia: Fortress Press, 1972); Eldon Jay Epp, *The Theological Tendency of Codex Bezae Cantabrigiensis in Acts*, SNTSMS 3 (Cambridge: Cambridge University Press, 1966); P. F. Esler, *Community and Gospel in Luke-Acts: The Social and Political Motivations of Lucan Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Floyd V. Filson, „The Journey Motif in Luke-Acts“, v *Apostolic History and the Gospel*, Fs. F. F. Bruce, ed. W. Ward Gasque a Ralph P. Martin (Grand Rapids: Eerdmans, 1970), 68-77; idem, *Three Crucial Decades: Studies in the Book of Acts* (London: Epworth, 1964); Joseph A. Fitzmyer, *The Acts of the Apostles*:

A New Translation with Introduction and Commentary, AB 31 (New York: Doubleday, 1998); idem, *The Gospel According to Luke I–IX*, AB 28 (New York: Doubleday, 1982); F. J. Foakes Jackson a Kirsopp Lake, ed., *The Beginnings of Christianity*, část 1: *The Acts of the Apostles*, 5 sv. (London: Macmillan, 1920–33); Bertil Gärtner, *The Areopagus Speech and Natural Revelation*, ASNU 21 (Uppsala: Gleerup, 1955); W. Ward Gasque, „A Fruitful Field: Recent Study of the Acts of the Apostles“, *Int* 42 (1988), 117–31; idem, *A History of the Criticism of the Acts of the Apostles*, BGBE 17 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1975); Beverly Roberts Gaventa, *The Acts of the Apostles*, ANTC (Nashville: Abingdon, 2003); M. D. Goulder, *Type and History in Acts* (London: SPCK, 1964); Joel Green, „Salvation to the Ends of Earth‘ (Acts 13:47): God as Saviour in the Acts of the Apostles“, v *Witness to the Gospel: The Theology of Acts*, ed. I. Howard Marshall and David Peterson (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 83–106; idem, *The Theology of the Gospel of Luke* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Ernst Haenchen, *The Acts of the Apostles: A Commentary* (Philadelphia: Westminster, 1971); idem, „The Book of Acts as Source Material for the History of Earliest Christianity“, v *Studies in Luke-Acts*, ed. Leander E. Keck a J. Louis Martyn (Nashville: Abingdon, 1966), 258–78; Adolf von Harnack, *The Acts of the Apostles* (London: Williams & Norgate, 1909); idem, *The Date of Acts and of the Synoptic Gospels* (New York: Putman, 1911); idem, *Luke the Physician* (New York: Putman, 1907); Everett F. Harrison, *Interpreting Acts* (Grand Rapids: Zondervan, 1986); Colin J. Hemer, *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, WUNT 49 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1989); Martin Hengel, *Acts and the History of Earliest Christianity* (Philadelphia: Fortress Press, 1979); idem, *Between Jesus and Paul: Studies in the Earliest History of Christianity* (Philadelphia: Fortress Press, 1983); A. J. B. Higgins, „The Prologue to Luke and the Kerygma of Acts“, v *Apostolic History and the Gospel*, 78–91; W. K. Hobart, *The Medical Language of St. Luke* (Dublin: Hodges, Figgis, 1882); Joachim Jeremias, „Untersuchungen zum Quellenproblem der Apostelgeschichte“, *ZNW* 36 (1937), 205–21; Jacob Jervell, *Luke and the People of God* (Minneapolis: Augsburg, 1972); idem, *The Theology of the Acts of the Apostles* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); idem, *Die Apostelgeschichte*, KEK (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998); L. T. Johnson, *The Literary Function of Possessions in Luke-Acts*, SBLDS 39 (Missoula: SP, 1977); J. C. Lentz, *Luke's Portrait of Paul*, SNTSMS 77 (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); Walter L. Liefeld, „Luke“, v *EBC* 8; Richard N. Longenecker, „The Acts of the Apostles“, v *EBC* 9; idem, *The Christology of Early Jewish Christianity* (London: SCM, 1970); idem, *Paul, Apostle of Liberty*, reprint. (Grand Rapids: Baker, 1976); Gerd Lüdemann, *Early Christianity According to the Traditions in Acts: A Commentary* (Minneapolis: Fortress Press, 1989); Robert Maddox, *Commentary on Acts* (Minneapolis: Fortress Press, 1989); idem, *The Purpose of Luke-Acts*, FRLANT 126 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982); I. Howard Marshall, „Acts and the ‚Former Treatise‘“, v *The Book of Acts in Its First Century Setting*, sv. 1: *The Book in Its Ancient Literary Setting*, ed. Bruce W. Winter a Andrew D. Clarke (Grand Rapids: Eerdmans, 1993), 163–82; idem, *The Acts of the Apostles*, TNTC (Grand Rapids: Eerdmans, 1980); idem, „Israel‘ and the Story of Salvation“, v *Jesus and the Heritage of Israel: Luke's Narrative Claim upon Israel's Legacy*, ed. David P. Moessner (Harrisburg: Trinity Press International, 2000), 255–57; idem, *Luke: Historian and Theologian*, rev. vyd. (Grand Rapids: Zondervan, 1989); idem, „Luke and His ‚Gospel‘“, v *Das Evangelium und die Evangelien*, ed. Peter Stuhlmacher, WUNT 28 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1983), 289–308; idem, „Acts in Current Study“, *ExpTim* 115 (2003), 49–52; I. Howard Marshall a David Peterson, ed., *Witness to the Gospel: The Theology of Acts* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998); A. J. Mattill Jr., „The Date and Pur-

pose of Luke-Acts: Rackham Reconsidered", *CBQ* 40 (1978), 335–50; idem, *Luke and the Last Things* (Dillsboro: Western North Carolina Press, 1979); idem, „The Purpose of Acts: Schneckenburger Reconsidered“, v *Apostolic History and the Gospel*, 108–22; Eduard Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, 3 sv. (Stuttgart: J. G. Cotta, 1921–23); David P. Moessner, ed., *Jesus and the Heritage of Israel: Luke's Narrative Claim upon Israel's Legacy* (Harrisburg: Trinity Press International, 2000); A. L. Moore, *The Parousia in the New Testament* (Leiden: Brill, 1966); A. W. Mosley, „Historical Reporting in the Ancient World“, *NTS* 12 (1965–66), 10–26; C. F. D. Moule, „The Christology of Acts“, v *Studies in Luke-Acts*, 159–85; J. C. O'Neill, *The Theology of Acts in Its Historical Setting* (London: SPCK, 1961); Darryl W. Palmer, „Acts and the Ancient Historical Monograph“, v *The Book of Acts in its First Century Setting*, sv. 1: *The Book in its Ancient Literary Setting*, ed. Bruce W. Winter a Andrew D. Clarke (Grand Rapids: Eerdmans, 1993), 1–29; David W. Pao, *Acts and the Isaianic New Exodus*, WUNT 130 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 2000); Richard I. Pervo, *Profit with Delight: The Literary Genre of the Acts of the Apostles* (Philadelphia: Fortress Press, 1987); Eduard Plümacher, *Lukas als hellenistischer Schriftsteller*, SUNT 9 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1972); Stanley E. Porter, *The Paul of Acts*, WUNT 115 (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1999); Richard Belward Rackham, *The Acts of the Apostles*, WC (London: Methuen, 1901); William Ramsay, *The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament*, reprint. (Grand Rapids: Baker, 1983); idem, *St. Paul, the Traveller and the Roman Citizen* (London: Hodder & Stoughton, 1897); Vernon K. Robbins, „The We-Passages in Acts and Ancient Sea Voyages“, *BR* 20 (1975), 5–18; J. A. T. Robinson, *Redating the New Testament* (Philadelphia: Westminster, 1976); Brian S. Rosner, „The Progress of the Word“, v *Witness to the Gospel: The Theology of Acts*, ed. I. Howard Marshall a David Peterson (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 215–33; Gerhard Schneider, *Die Apostelgeschichte*, 2 sv., HTKNT (Freiburg: Herder, 1980–82); Eduard Schweizer, „Concerning the Speeches in Acts“, v *Studies in Luke-Acts*, 208–16; M. A. Seifrid, „Jesus and the Law in Acts“, *JSNT* 30 (1987), 39–57; A. N. Sherwin-White, *Roman Society and Roman Law in the New Testament* (London: Oxford University Press, 1963); James Smith, *The Voyage and Shipwreck of St. Paul*, 4. vyd. (London: Longman, Brown, Green & Longmans, 1880; reprint, Baker, 1978); Marion L. Soards, *The Speeches in Acts* (Louisville: Westminster/John Knox, 1994); Charles H. Talbert, „The Redactional Critical Quest for Luke the Theologian“, v *Jesus and Man's Hope*, sv. 1, ed. Donald G. Miller (Pittsburgh: Pittsburgh Theological Seminary, 1970); idem, *Literary Patterns, Theological Themes, and the Genre of Luke-Acts*, SBLMS (Missoula: SP, 1974); idem, *Luke and the Gnostics: An Examination of the Lucan Purpose* (Nashville: Abingdon, 1966); Robert C. Tannehill, *The Narrative Unity of Luke-Acts: A Literary Interpretation*, 2 sv. (Minneapolis: Fortress Press, 1990); J. Taylor, „The Making of Acts: A New Account“, *RevBib* 97 (1990), 504–24; Charles Cutler Torrey, *The Composition and Date of Acts*, HTS 1 (Cambridge: Harvard University Press, 1916); C. M. Tuckett, ed., *Luke's Literary Achievement: Collected Essays*, JSNTSup 116 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1995); C. H. Turner, „The Chronology of the New Testament“, v *A Dictionary of the Bible*, ed. James Hastings, 5 sv. (Edinburgh: T. & T. Clark, 1898–1904), 1.403–25; Max Turner, *Power from on High: The Spirit in Israel's Restoration and Witness in Luke-Acts*, JPTSS 9 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996); idem, „The Sabbath, Sunday, and the Law in Luke/Acts“, v *From Sabbath to Lord's Day*, ed. D. A. Carson (Grand Rapids: Zondervan, 1982), 99–157; Joseph B. Tyson, ed., *Luke-Acts and the Jewish People: Eight Critical Perspectives* (Minneapolis: Augsburg, 1988); idem, *Luke, Judaism and the Scholars: Critical Approaches to Luke-Acts* (Colum-

bia: University of South Carolina Press, 1999); W. C. van Unnik, „The ‚Book of Acts‘ the Confirmation of the Gospel“, *NovT* 4 (1960), 26–59; idem, „Luke-Acts, a Storm Center in Contemporary Scholarship“, v *Studies in Luke-Acts*, 15–32; idem, „Luke’s Second Book and the Rules of Hellenistic Historiography“, v *Les Actes des Apôtres: Traditions, rédaction, théologie*, ed. J. Kremer, BETL 48 (Louvain: Louvain University Press, 1979); Philipp Vielhauer, „On the ‚Paulinism‘ of Acts“, v *Studies in Luke-Acts*, 33–50; Paul W. Walaskay, „And So We Came to Rome“: *The Political Perspective of St. Luke*, SNTSMS 49 (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Johannes Weiss, *Absicht und literarischer Charakter der Apostelgeschichte* (Marburg: Vandenhoeck & Ruprecht, 1897); John Wenham, *Redating Matthew, Mark, and Luke: A Fresh Assault on the Synoptic Problem* (Downers Grove: IVP, 1992); Alfred Wikenhauser, *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert*, NTAbh 8.3–5 (Münster: Aschendorff, 1921); Ulrich Wilckens, „Interpreting Luke-Acts in a Period of Existentialist Theology“, v *Studies in Luke-Acts*, 60–83; idem, *Die Missionsreden der Apostelgeschichte: Form- und Traditionsgeschichtliche Untersuchungen*, 2. vyd., WMANT 5 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1961); Max Wilcox, *The Semitisms of Acts* (Oxford: Clarendon Press, 1965); David John Williams, *Acts* (San Francisco: Harper & Row, 1985); S. G. Wilson, *Luke and the Law*, SNTSMS 50 (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Walter T. Wilson, „Urban Legends: Acts 10:1–11:18 and the Strategies of Greco-Roman Foundation Narratives“, *JBL* 120 (2001), 77–99; Ben Witherington III, *The Acts of the Apostles: A Socio-Rhetorical Commentary* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998); Eduard Zeller, *The Contents and Origin of the Acts of the Apostles Critically Investigated*, 2 sv. (London: Williams & Norgate, 1875–76).